

A RÉGÉSZETTUDOMÁNY TÖRTÉNETISÉGE A magyar őstörténet példáján

FODOR ISTVÁN*

Az utóbbi időben szakirodalmunkban felmerült a régészettudomány új meghatározásának igénye. Olyan nézet is felmerült egy nemrég megjelent kézikönyvben, hogy a régészet nem történeti tudomány, hanem állítólag valamiféle meghatározhatatlan jelenségek összegyűjtésére és ezek időrendi meghatározására lenne csupán alkalmas, és a régészeti adatok semmiképpen nem lennének felhasználhatóak a néptörténeti kutatásokban. A szerző ezzel szemben meggyőződéssel állítja, hogy e diszciplína igenis történeti jellegű, és körültekintő alkalmazás esetén a néptörténeti vizsgálatokba is egyenrangú félként kapcsolódhat be a társtudományok mellett. A lokalizáció és az időrend kérdésében pedig szava jóval perdöntőbb, mint például a nyelvészeté vagy esetenként a nehezen értelmezhető írott forrásoké. A dolgozat több, a magyar őstörténettel kapcsolatos problémát vesz sorra, ahol megalapozatlan történeti téveszmék terjedtek el, amelyek a régészeti adatokkal egyértelműen cáfolhatók. (A magyarság megjelenése a Kárpát-medencében és folyamatos továbbélése, az avar továbbélés kérdése, nagy tömegű onogur-bolgár beköltözés az Avar Birodalomba, a magyarság őshazája és kelet-európai vándorútja, a magyarság nomadizmusa, a kabarok beköltözése, Morávia elhelyezkedése.)

Úgy látszik, a társadalmi-gazdasági átalakulások magukkal hozzák, hogy a társadalomtudományok újból keresni kezdik helyüket, részben vagy egészében felülvizsgálják korábbi önmeghatározásukat. Így van ez a régészet esetében is. Korábban ugyanis – a marxista történetírás egyedurialma idején – látszólag senki számára nem volt kétséges, hogy a régészet történeti tudomány. Ahogyan öreg professzorunk az egyetemen mondogatta, s nehezen emészthető tankönyvében is leírta: „a régész nem más, mint ásóval felszerelt történész”. E régebbi vélekedést azonban ma már néhányan felülvizsgálandónak ítélik. Közéjük tartozott nemrég elhunyt kollégánk, Vékony Gábor is, aki évtizedeken át oktatta a budapesti egyetemen a leendő régészeket. A tudományszak mai állását bemutató reprezentatív kiadványban így fogalmazott: „A magyar régészet ma is túlsá-

gosan historizáló, e vonatkozásban a 19. század „nemzeti” régészetének követője, s ezzel olyan feladatokat vállal magára, amelyek régészeti módszerekkel nem oldhatók meg. A régészet arra alkalmas, hogy jelenségeket térképezzen, s kísérletet tegyen a jelenségek időrendi helyzetének megállapítására. Ezen túl – de már ezekhez is – a régészeten kívüli módszerekre, más diszciplínákra van szükségünk. Így egyelőre nem csak tévesnek, de károsnak is ítélnénk történeti rekonstrukciókat, s különösen érvényes ez akkor, ha ezek a rekonstrukciók valamilyen nemzeti történelemhez kapcsolódnak.”¹

Nem kell ahhoz régésznek lenni, hogy bárki rájöhhessen a régészet eme meghatározásának tökéletes érthetlenségére és értelmetlenségére. Mert mire is alkalmas e szerint a régészet? Egyszerűen semmire. Hiszen azt aligha tudja bárki

* Fodor István. Magyar Nemzeti Múzeum, H-1370 Budapest, Pf. 364.

¹ VÉKONY 2003, 21.

is megmondani, hogyan lehet „jelenségeket térképezni”, majd e rejtélyes „jelenségek” időrendi helyzetét megállapítani. A régészet történetiségét tagadó hevület azért is érthetetlen, mert az általa adott újabb meghatározás egyszerűen semmitmondó, s nincs okunk továbbra sem kételkedni a régészettudomány történetiségében. Ha így tennénk, a 19. század felfogásához közelítenénk, amikor övveretek, lószerszámdíszek „vándoroltak” egyik helyről a másikra, vagy egyes tárgy-típusok „köre” terjeszkedett egyik helyről a másikra, nem pedig egykor élő hús-vér emberek éltek mozgalmas életüket. (Meg kell jegyezni: ez a szemlélet már akkor sem volt mindenkire jellemző.)

A régészet azonban természetesen nem „beszélő” forrásokat szolgáltat, mint az írott kútfők vagy a nyelvtörténeti adatok. Ezért elsőrendűen fontos kérdés, hogy valóban szóra bírhatók-e a földből kiásott régészeti leletek. A válasz nem egyszerű, azt azonban nézetem szerint egyáltalán nem állíthatjuk, mint fentebbi véleményében Vékony Gábor tette, hogy erre semmi esélyünk. Előbb azonban lássunk néhány véleményt a korábbi szakirodalomból.

Példáimat – amelyek természetesen távolról sem tarthatnak igényt a teljességre – elsősorban nem régészeti dolgozatokból veszem, hanem az őstörténeti társtudományok képviselőinek műveiből, mindenekelőtt a nyelvtudósok véleményét idézem, hiszen a nyelvészet hosszú ideig az őstörténet-kutatás szinte egyedüli képviselője volt, s szerepe e tekintetben ma is meghatározó.

Közismert, hogy nagy nyelvészünk, Kniezsa István a Szent István-émlékkönyvbe írt nevezetes munkájában a honfoglalás kori régészeti emlékanyagot ugyanolyan súlyú néptörténeti bizonyítéknak tartotta és értékelte, mint a helynévi adatokat.² Negyedszázaddal később az őstörténet-kutatás módszertanának monográfiát szentelő Moór Elemér már másképpen vélekedett. Szerinte az őstörténet korai szakaszaira nézve azért nem hasznosíthatók a régészet vallomásai, mert az ősi urálik a föld fölött épített sírkamrákba helyezték el halottaikat, nem pedig a földbe temették. Így tehát azok az idők folyamán teljesen elenyésztek, nem ismerhetjük meg az etnikai hovatartozás szempontjából oly fontos temetési szokásaikat. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékáról pedig azt jegyezte meg, hogy ötvöstargyaikat és ékítményeiket nem maguk, hanem idegen eredetű mesterek készítették, mind a ke-

leti szállásokon, mind az új hazában. Ráadásul temetési szokásaik állítólag a kelet-európai bronzkori, preszkíta népesség temetkezéseivel lennének hasonlatosak.³ E módszertani ellenvetések súlyát azonban semmivé teszi a szerző teljes tájékozatlansága a régészet területén, mi több, az a nyugodtan gátlástalannak nevezhető fantazmagória, amellyel a valós tényeket helyettesíti. (Talán mondanom sem kell, hogy az urálik nem a föld fölé temetkeztek, s a preszkíták sírjai sem emlékeztetnek a honfoglalókéra.)

Ligeti Lajos 1986-ban a következőket írta: „Nem esett szó arról sem, hogy a komplex módszert szolgáló források közül melyek azok, amelyek segítségével a honfoglalást megelőző időkben a legmesszebbre juthatunk. László Gyula szerint ugyanis ezen az úton a régészet 100 évnél régebbi időre nem tud biztos eligazítást nyújtani... Felhasználható forrásaink közt mégis akad egy, amely az információk kontinuitását biztosítani képes napjainktól egészen az indulásig: ez a magyar nyelv.”⁴

Róna-Tas András – aki munkáiban a nyelvészek közül alighanem a legtöbbet támaszkodott a régészeti adatokra – a magyar őstörténetről írott könyvében szintén a nyelvi források elsőbbségét hangsúlyozta. A régészet történeti hasznosításáról pedig így vélekedett: „Mindenekelőtt rögzítsük, hogy a régészeti anyag egy adott állapotot tükröz. Ez az állapot magában hordozza ugyan történeti előzményeinek nyomait, de nem szabad ettől sokat várnunk. Igaz, hogy a temetkezési szokások és a túlvilági képzetek igen szívósak, hosszú ideig változatlanok maradhatnak, de néha meglepően gyorsan változnak, és e változás mögött nem mindig vannak történeti vagy etnikai változások. Nemcsak Budapest lakosságának etnikumát nem lehet megállapítani abból, hogy itt elszaporodik a hamvasztásos temetkezés, és ez egybeesik a szovjet csapatok jelenlétével.”⁵ Ezzel szemben kétségtelennek vélem, hogy éppen az ilyenfajta definícióktól „nem várhatunk sokat”. A fenti érvelés „lélegzetelállító” bakugrása, az évezredekkel ezelőtti viszonyok és változások magyarázata a Farkasréti temető halottas szokásaival és a szovjet csapatok jelenlétével – aligha lehet más, mint a szóban forgó történeti módszertani probléma teljes félreértése.

Nem mondhatni azonban, hogy a nyelvtudomány művelői csupán egyféleképpen nyilatkoztak a régészeti emlékanyag néptörténeti hasznosíthatóságáról. A szegedi egyetem egykori kiváló

² Kniezsa 1938.

³ Moór 1963, 6, 14.

⁴ Ligeti 1986, III–IV.

⁵ Róna-Tas 1996, 116.

professzora, Hajdú Péter értékelte a fentiektől eltérően a régészet lehetőségeit. A hatvanas években, amikor nagy jelentőségű dolgozatait és alapvető fontosságú kézikönyvét írta az uráli nyelv-történetéről és őstörténetéről, felismerte, hogy „a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érdekelt társtudomány se képes.”⁶ Azt hiszem, a régészet őstörténeti lehetőségeinek és a társtudományokhoz való viszonyának ennél frapánssabb megfogalmazása azóta sem született. Egyértelműen kijelenthetjük ugyanis, hogy a régészettudomány mai színvonalán már anakronisztikus az a – sajnos ma sem ritka – eljárás, amikor a régészeti leletek a történeti jellegű művekben csupán díszítő illusztrációként szerepelnek.

Fentebb azonban már láthattuk, hogy a felsorakoztatott negatív vélemények esetenként maguktól a régészekről sem idegenek. Vékony Gábor a magyar őstörténetről írott könyvének előszavában jegyzi meg, hogy e munka szerzője „... specialistája a régészetnek, így pontosan tud ítélni a régészeti adatokról, amelyeknek egyébként etnikai meghatározásokat illetően ténylegesen nincs szerepe”.⁷ Lényegében hasonló nézetet hangoztatott Bálint Csanád is, amikor a honfoglaló magyarság 10. századi régészeti emlékhagyományának keletre vivő szálaról érkezett: „Nem lehet tehát kétség afelől – summázza mondandóját –, hogy a 10. századi Kárpát-medencei magyarok tárgyi hagyatéka nem egyenes folytatása a 9. századi kelet-európainak. Mára az is egyértelművé vált, hogy az ősmagyar sírleletek – természetesen csak látszólagos – hiánya a 9. századi kelet-európai steppén immár nem fogható a kutatás hiányára. Erre másutt kell magyarázatot keresni... Úgy látom, hogy a korábbi közegetől való elszakadás és az új kulturális környezetbe való bekapcsolódás a honfoglalóknál teljesen új anyagi kultúra kialakulását tette lehetővé és szükségessé.”⁸

E meglehetősen kategorikus kijelentések azonban egyetlen ponton sem állják meg a helyüket. Helyesen fejtette ki nem sokkal e dolgozat megjelenése után Kürti Béla: „Lett legyen bármilyen gyors is az említett kultúráváltás, azt véletlenül sem tételezhetjük fel, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpátok ívének kapujában, a hágókon lerakták volna fegyverzetüket, lószerszámzatukat, ékességeiket, s azokat újra cserélvén lovagolnak

be az új hazába – melyről a honfoglalás első pillanataiban még egyáltalán nem is tudhatták, hogy maradandó új haza lesz. Azt sem kell feltételeznünk, hogy temetkezési szokásaikat máról holnapra megváltoztatták – hiszen ugyanaz a közösség temette a honfoglalás eseményének lezajlása előtt keleten, utána pedig nyugaton földbe halottait.”⁹ Talán különösebben bizonygatni sem kell, hogy Vereckénél nem volt ruhacsere, sem lócsere, de teljes eszméletvesztés sem. Szó sem lehetett egyébként azonnali teljes „kultúráváltásról”, hiszen ezzel Moór Elemér imént említett, fölöttébb zavaros eszmeszüleményét tennénk magunkévá. És mindennek – ami a leglényegesebb – honfoglalóink emlékhagyományának több évtizedes vizsgálati tanulságai is ellene szólnak. Tucatszám sorolhatnám azokat a tárgytípusokat, amelyeknek igenis jól ismerjük keleti párhuzamait és előzményeit.¹⁰ S ami végezetül a szóba került kultúráváltást illeti, való igaz, hogy a Kárpát-medencébe érkezett keleti népek műveltsége és – ami a lényeg – gazdálkodása egy idő után átalakult. Ennek azonban nem az volt az oka, hogy az Alföldön megváltozott az ízlésük, hanem az, hogy itt más életföldrajzi környezetbe kerültek, ahol lehetetlen volt változatlan formában folytatni a keleti típusú nomád gazdálkodást. Ez kétséget kizáróan igazolható a honfoglaló magyarság esetében is.¹¹ E változás egyébként valóban rendkívül lényeges és – a kor körülményeihez képest – gyorsléptű is volt, de azért mégsem máról holnapra ment végbe. Dienes István figyelmeztetett arra, hogy honfoglalóink csak igen ritkán tették sírba a kalandozó hadjáratok alkalmával „beszerzett” ékítményeket és egyéb tárgyakat.¹² Ez a tény önmagáért beszél, jól jellemzi a 10. századi magyarság gondolatvilágát s azt a gyakorlatát is, hogy a nyugaton szerzett – bizonyára tetemes mennyiségű – nemesfém tárgyat zömmel beolvastották, hogy az így nyert aranyból, ezüstből a saját, keleti ízlésük szerint való ékítményeket készíttessenek. Ennek, valamint honfoglalás kori emlékhagyományunk egész arculatának alapján bizton

⁹ KÜRTI 1996, 160.

¹⁰ Vö. FODOR 1994.

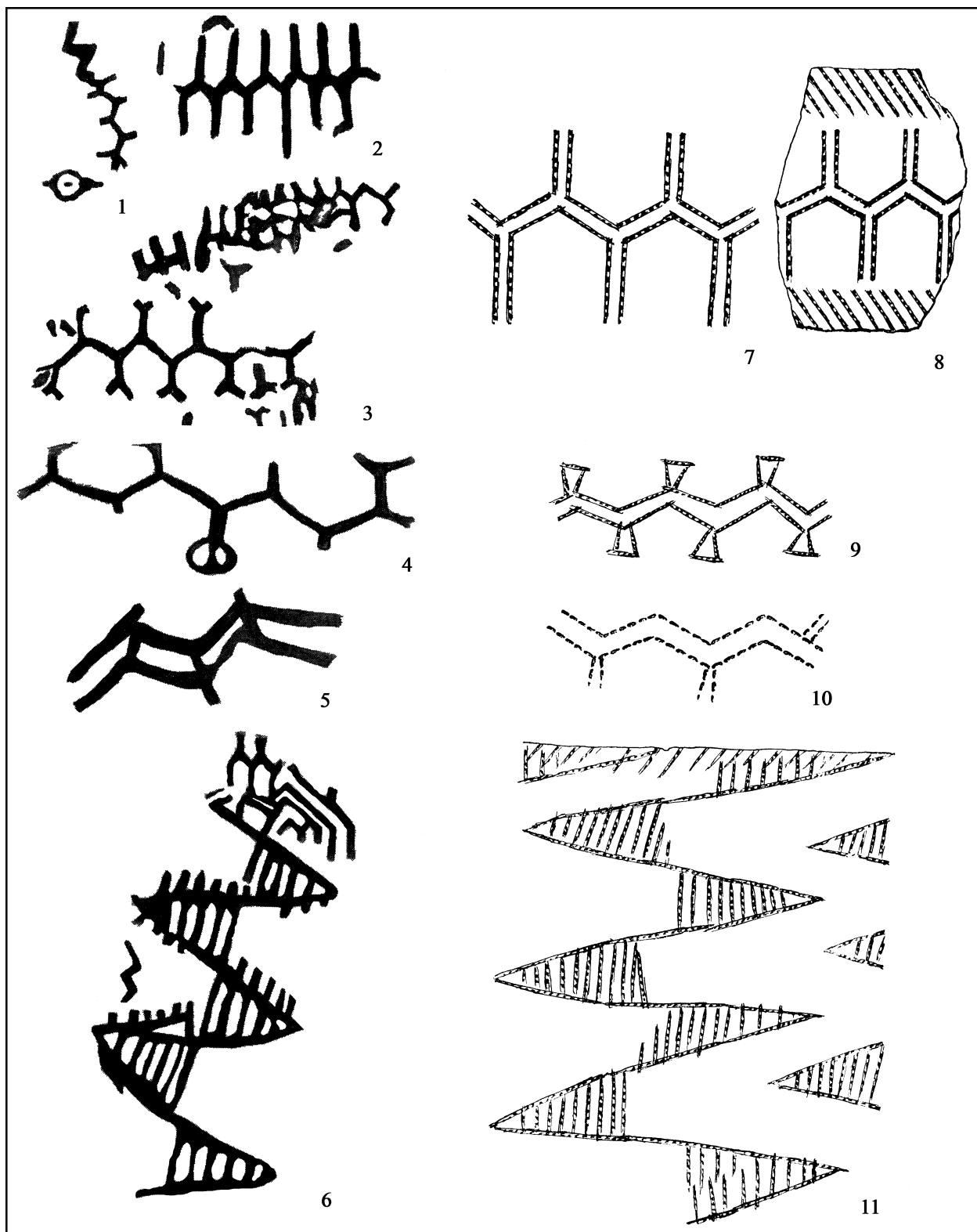
¹¹ FODOR 1993–1994; FODOR 1995; FODOR 2002. – Ez utóbbi dolgozatomban azokra a régészeti bizonyítékokra is utaltam (mind a hazaiakra, mind a kelet-európaiakra), amelyek nem hagynak kétséget afelől, hogy a levédiai magyarság részese volt annak a nagyszabású megtelepedési folyamatnak, amely a 8–9. században a szaltovói műveltség területén lezajlott (vö. FLJOROV 1996). Aligha kétséges, hogy honfoglalóink már jelentős megtelepült életmódot folytató tömeget hoztak magukkal az új hazába, az itteni életföldrajzi környezet pedig jelentős mértékben felgyorsította e megtelepedési folyamatot. (Másként, alighanem hibásan: KRISTÓ 1995.)

¹² DIENES 1970, 8–9.; vö. KOVÁCS 1996, 123–125.

⁶ HAJDÚ 1968, 10.

⁷ VÉKONY 2002, 3.

⁸ BÁLINT 1996, 944.

1. kép. Az uráli sziklarajzok motívumai (1-6.) és azok hasonmásai a Kr. e. 3-2. évezredi edények palástján (7-11.)
(CSERNYECOV 1964, 20)

Abb. 1. Motive der uralischen Felszeichnungen (1-6.) und ihre Abbilder auf den Gefäßen des 3.-2. Jahrtausends
v. Chr. (7-10.) (ČERNECOV 1964, 20)

állíthatjuk, hogy műveltségük alapjellege – legalábbis a 10. század első felében – keleti arculatú volt, és a kelet-európai „kultúrkörhöz” tartozott.

Végezetül a történész Bartha Antal véleményét idézzük: „A régészet néprajzi ismérveiből kiindulva azonban nem tudjuk meghatározni a hordozók népi személyazonosságát.”¹³ E megfogalmazás talán önmagáért beszél – ugyanolyan érthetetlen, mint a szerző könyvének egész gondolatmenete.¹⁴

A régészet néptörténeti jelentőségének megítéléséről még sokáig folytathatnám a különböző nézetek elősorolását, ehelyett azonban alighanem célravezetőbb, ha néhány olyan vizsgálati eredményre utalok, amelyek tárgyszerű érvek alapján pozitív megoldási lehetőségeket kínálnak.

E módszertani kérdésnek óriási nemzetközi szakirodalma van, amelynek itt még erősen találgató áttekintésére sem vállalkozhatom. Ebből azonban általános tanulságként annyi mindenképpen megszívlelendő, hogy nem létezik mindenre és mindenütt alkalmazható általános szabály, mindenütt konkrét régészeti emlékanyagot kell vizsgálni, s konkrét népcsoportokkal kell megkísérlni azonosításukat.¹⁵ Különösen fontos szem előtt tartanunk az egyes régészeti emlékcsoportok (kultúrák) földrajzi elhelyezkedését, időrendjét, elkülönítésének szempontjait. Aligha helyeselhető például azon kutatók eljárása, akik különböző őskőkori régészeti műveltségeket igyekeznek bizonyos nyelvcsaládok ősnépességével azonosítani, jöllehet ebben a korban még aligha léteztek nyelvcsaládok.¹⁶ Az sem szorul különösképpen bizonyításra, hogy a magyar őstörténet kutatójának elsősorban a keleti területekre s az ottani régészeti és néptörténeti vizsgálatokra kell figyelnie, s módszertani elveit is főként ezek alapján kell kimunkálnia, nem pedig – például – az amerikai indián kultúrák kutatási tapasztalatai alapján.

Ha közelebbről azt vesszük szemügyre, hogy milyen szerepet játszik a régészet nyelvrokonaink őstörténetének kutatásában, igen sok meggyőző eredményt találunk. Az itteni vizsgálatok módszertani kérdéseit elsősorban a több tudományterületen is jeleskedő kiváló Valerij Csernyecov és munkatársai dolgozták ki. Előbb a rendkívül sok archaikus vonást őrző obi-ugor ha-

gyományos népi kultúrát azonosította nagy valószínűséggel a középkori és vaskori régészeti műveltségekkel.¹⁷ Később az uráli sziklarajzok elemeit mutatta ki az obi-ugorok – főként vogulok – népművészetében, folklórában és hitvilágában, de középkori ábrázoló művészetükben is.¹⁸ Mivel a sziklarajzok és a vogul népművészet közös elemei felbukkannak a Kr. e. 3–2. évezredű Urál-vidéki lelőhelyeken előkerült edények palástján is, joggal vonta le azt a következtetést, hogy az uráli újkőkori régészeti műveltség népessége minden bizonnyal a mai obi-ugorok elődeivel azonosítható, azaz itt sejtethetjük a korabeli finnugorság lakóhelyét (1. kép).¹⁹ A sziklarajzok keletkezésének korát – amelyek létrehozói tehát az ősi finnugorok voltak – kezdetben a Kr. e. 2000 körüli időre tette, később azonban arra a következtetésre jutott, hogy ezt az időpontot az itteni korai újkőkori időszakára – a Kr. e. 4. évezredre – kell helyezni.²⁰ A régészet néptörténeti hasznosításának módszertanáról a következőképpen vélekedett: „Az etno-kulturális területi egységek elkülönítése során alapvető mondanivalója a régészeti leletanyagnak van, bár ugyanígy szükséges más tudományágak – az embertan, a néprajz és a nyelvészet – adatainak felhasználása is. Csak a nyelvtudomány eredményeit hasznosítva nyerhetünk képet az egykori etnikai-nyelvi közösségekről, azok történelméről, a köztük lévő kapcsolatokról vagy azok hiányáról. Ezen adatok összessége nyújt csak lehetőséget a kérdés megközelítésére, akár az ősi időktől a ma felé haladva végezzük vizsgálatainkat, akár pedig a mai állapotból haladunk a régmúlt felé. Ez utóbbi bizonyos mértékig lehetővé teszi a következtetések ellenőrzését is.”²¹

A visszafelé nyomozó, retrospektív módszer azonban korántsem csupán az obi-ugorok esetében alkalmazható. Az uráli népek többségénél ugyanis történelmük bizonyos szakaszán megszakadt társadalmuk és gazdálkodásuk normális fejlődése. A fejlődésben megrekedt, igen sok archaizmust megőrző műveltségük alkalmas az ilyenfajta vizsgálatokra. Különösen sok tanulsággal jár esetükben a középkori és kora újkori temetők feltárása, mivel az itt megfigyelt temetkezési szokások és a viselet lehetővé teszi az emlékanyagok a népi kultúraig, másrészt pedig a korai vaskorig való nyomon követését, s ily módon

¹³ BARTHA 1988, 14.

¹⁴ Őstörténeti koncepciójának bírálatát l. FODOR 1985.

¹⁵ Vö. pl. FRIESINGER–DAIM 1990.

¹⁶ KORHONEN 1980; HAJDÚ 1975, 152.

¹⁷ CSERNYECOV–MOSINSZKAJA 1954, 187–192.

¹⁸ CSERNYECOV 1959, 8; CSERNYECOV 1971, 83–94; CSERNYECOV 1980.

¹⁹ CSERNYECOV 1964, 24; vö. DIÓSZEGI 1969, 303–304.

²⁰ CSERNYECOV 1971, 110.

²¹ CSERNYECOV 1975, 96.

a régészeti kultúrák sorozatának egy-egy etnikummal való azonosítását.²²

A magyarság esetében a visszafelé követés módszere éppen az említett történelmi okok miatt kevésbé járható, mint nyelvrokonainknál. A mi őseink gazdálkodása és műveltsége – ismereteink szerint – a környezetükben élő népekéhez hasonlóan fejlődött a honfoglalást megelőző évszázadokban, tehát állandó átalakulásban, fejlődésben volt, s ezt az állapotot sokkal nehezebb megragadni, mint a stagnáló vagy alig változó műveltség jellemvonásait. Igen jól ismerjük viszont a honfoglaló magyarság Kárpát-medencei, 10. századi régészeti hagyatékát. Az 1834-ben előkerült benepusztai sírlelet óta immár temetők százai, sírok ezrei, s újabban egyre több település igazolja, hogy a 9–10. század fordulóján e területen új, keletről jött nép telepedett meg, sajátos, semmi mással össze nem téveszthető műveltséggel. Az etnikus jegyeket legszívesebben őrző temetkezési szokások – csakúgy, mint a viselet és a művészet sajátos jegyei – egyértelműen igazolják e népesség meglepő egységét.²³

Ugyancsak jól ismerjük a korábban itt élt avarok műveltségét, méghozzá az avar korszak minden fázisában, s ez alapvetően különbözik a 10. századi, tehát a magyar emléktanyától.

Mindebből pedig igen lényeges történelmi következtetést vonhatunk le: a honfoglaló magyarok – az írott források tudósításával egybehangzóan – a 9. század végén telepedtek meg Kárpát-medencei végleges hazájukban, nem pedig korábban. (Vö. az ún. „kettős honfoglalás” feltevésével.) Semmiképpen nem helytállóak azok a vélemények sem, amelyek az avarság nagy tömegű 10. századi továbbélésével számolnak, mivel ebben az évszázadban már nem találjuk nyomát a jellegzetes későavar műveltségnek és – a temetkezési szokások alapján ítélve – a későavar népességnek sem.²⁴

Honfoglalás kori lelőhelyeink térképére tekintve könnyen megállapítható, hogy az egykori

honszerző közösségek elsősorban a Kárpát-medence alföldi és dombvidéki tájain telepedtek meg, tehát azokon a területeken, amelyek keleties életmódjuknak leginkább megfeleltek.²⁵ A leletanyag arról is képet ad, hogy ezeken a területeken – vagy legalábbis ezek többségén – a magyar etnikum számbeli túlsúlya lehetett a jellemző. A helyben talált népesség főként a ritkán lakott peremterületeken, az erdős, hegyes, mocsaras tájakon alkothattott többséget. Semmi okunk tehát föltételezni, hogy a helyi – zömmel szláv – lakosság mintegy kétszeresen fölülmulta volna a magyarságot. Erre egyébként az érvül felhozott helynevek egyáltalában nem nyújtanak alapot, mivel a neveket átadó lakosság létszámáról semmiféle információt nem adnak.²⁶ Ezt a következtetést erősíti meg a régészet is, hiszen a 10. századi szlávokról csak igen gyér adataink vannak. Márpedig ekkora szláv túlsúly mellett ez elképzelhetetlen lenne.

E történelmi tanulság jelenleg rendkívül szilárdnak mondható, még akkor is, ha e szerteágazó, bonyolult kérdést itt csak igen leegyszerűsítve mutathatom be, hiszen természetesen magam is jól tudom, hogy egyes avar csoportok – főleg a Dunántúlon, de néhány helyen az Alföldön is – valóban megérték a magyar honfoglalást, ez a továbbélés azonban semmiképp nem volt tömeges, és az etnikai fejlődés irányát a későbbiekben nem ők szabták meg. Valamely népesség régészeti hagyatékának azonosítása terén már a fő kérdések tisztázása is fontos történelmi következtetések levonására ad lehetőséget az adott népesség lokalizációját és megtelepedésének időrendi kereteit illetően. Világosan kimondhatjuk, hogy ezekben az esetekben nem tarthat igényt létjogosultságra semmiféle olyan elmélet, amely régészeti adatokkal nem támasztható alá. Nem élhetett tehát valamely nép – legalábbis huzamosabb ideig – olyan helyen, ahol nem hagyott régészeti nyomokat, ha egyébként ismerjük ennek a népességnek a jellegzetes régészeti hagyatékát. Így például nehéz elfogadni, hogy Regino híres leírása az avar pusztaságról valójában nomád avarok által sűrűn lakott észak-alföldi területet jelöl.²⁷ A mára már valóban jól átkutatott területeken ugyanis nyoma sincs nagy sírszámú 9. századi avar temetőknek, csupán a szegényes, megtelepült életmódról tanúskodó települések száma gyarapodott az elmúlt évek nagyszabású ásatásai nyomán.

²² A legfontosabb irodalmat és példákat l. FODOR 2001, 148–151; FODOR 2001a, 71–73, 96–97, 100.

²³ A honfoglaló magyarság temetkezési szokásairól Dienes István adott nemes formába öntött képet (DIENES 1975, 82–94). Teljes joggal hangsúlyozta, hogy e halottas szokások a magyarság minden társadalmi rétegénél azonosak voltak, a különbség csupán abban állt, hogy az előkelők körében gondosabban ügyeltek az ősi szokásrend pontosabb betartására (DIENES 1969, 118; DIENES 1972, 56). Alighanem tévedett tehát Bóna István, aki arra gondolt, hogy az előkelők rétegnek a köznéptől eltérő halottas szokásai voltak (BÓNA 1996, 25). A temetkezési rend nagyfokú egysége mögött nyilvánvalóan azonos jellegű hitviláguk húzódott meg.

²⁴ Vö. OLAJOS 1997; OLAJOS 2001, 163–166.

²⁵ FODOR 1996, 27–30.

²⁶ KRISTÓ 2000, 41–42.

²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 233.

A jól azonosítható magyar régészeti leleteknek köszönhetően az is egyértelműen állítható, hogy az Árpád-kori magyar népesség a 10. századi honfoglalók utóda. Ezt a népi folyamatosságot sikerült legutóbb egyértelműen igazolni Hajdúdorog határában, ahol a meghatározhatatlan nevű falutelepülés népességének időben egymást követő pogány és keresztény temetőjét is feltártuk, összesen közel kétezer temetkezést. A legkorábbi sírt a 10. század első felében ásták, a legkésőbbit pedig minden bizonnyal a tatárjárás évében.²⁸ Ez megcáfolhatatlan tény akkor is, ha másutt az antropológusok eltérést észleltek a 10. századi és az Árpád-kori népesség között.²⁹

Az elmondottak fényében nézetem szerint ahhoz sem férhet semmiféle kétség, hogy a magyar nyelvet kizárólag az Árpád vezette honfoglalók hozták az országba, s az ő utódaik ajkán élt tovább napjainkig. Minden egyéb ábrándozás az avarok magyarságáról, Árpád magyarjainak török nyelvéről és műveltségéről vagy az évszázadok alatt keletről észrevétlenül „beszivárgó” magyar nyelvű lakosságról – mindez nem egyéb megalapozatlan fantazmagóriánál.

Östörténetünk vizsgálata szempontjából rendkívül fontos, hogy honfoglalóink hagyatéka bizonyos mértékig időben és térben is követhető visszafelé. Igaz, e kérdés kutatója igen sok vitás, ma még megoldhatatlan problémával találja magát szemben. Kelet-Európa steppei és ligetes steppei övezetének meglehetősen egyszínű 8–9. századi régészeti leletanyagából ugyanis rendkívül nehezen különíthetők el a magyaroknak ítélt emlékek. Ráadásul ez a terület a jelzett időszakban mélyreható gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai változások színtere volt, s mindez természetesen a régészeti hagyatékban is tükröződik. Ezért szinte egyedüli támpontunk a változásoknak leginkább ellenálló temetkezési szokások. Meglepő módon Baskír- és Tatár földön

kerültek elő azok a 6–10. századi temetők, amelyek a temetkezési szokásokat tekintve oly közel állnak a mi honfoglalóink nyugvóhelyeihez, hogy hátrahagyóik magyar volta aligha vonható kétségbe.³⁰ A temetők többsége nem a 8. század közepe körül e területről a Don-vidékre húzódott magyarok hagyatéka, hanem a keleten maradt magyaroké, akiket Julianus barát éppen errefelé talált meg 1236-ban, s nevezte lakóhelyüket Mag-na Hungariának, azaz régi Magyarországnak.³¹ Sokkal nehezebb őseink útját követni a levéδιαi és etelközi szállásokon. Ennek legfőbb okát – az egész területen megfigyelhető nagyfokú hasonlóságot – már említettük. A terület nagy része ugyanis – köztük a magyarság szállásterülete is – a Kazár Birodalom része volt, ahol nagyjából hasonló gazdasági és kulturális folyamatok érvényesültek. Itt sem vagyunk azonban teljesen támpontok híján. Ma már aligha lehet kétséges – amit a magyar kutatás már a két világháború közötti időben is vallott³² –, hogy a levéδιαi magyarság emlékanyagát a Kazár Kaganátus egészét magába foglaló szaltovói vagy szaltovomajaki régészeti műveltség leletanyagában kereshetjük.³³ Igaz, egyelőre a Don-Donyec-Azovi-tenger vidékén még nem ismerünk olyan nagy sírszámú temetőket, amelyeket teljes bizonyossággal az ottani magyarság hagyatékának ítélnénk,³⁴ csupán egyes sírok esetében vélekedhetünk így.³⁵ Figyelemre méltó, hogy a magyarnak vélhető leleteket igen gyakran nem a temetkezési szokások alapján ítéljük ilyeneknek, hanem a tárgyak kivitele, készítési módja alapján. Ez korántsem véletlen, hiszen ezeken a területeken lelhetjük fel honfoglalás kori tárgyi kultúránk egyértelmű előzményeit.³⁶ Másrészt viszont az is igen lényeges, hogy e leletek az esetek többségében feldúlt sírokból vagy véletlenül kerültek napvilágra. S még valamiről ne feledkezzünk meg: nem létező tudománypolitikánknak

²⁸ FODOR 2005.

²⁹ ÉRY 1996; ÉRY 1997.

³⁰ Kusnarenkovo, Bolsije Tigani, Szerlitamak stb.; I. CHALIKOVA–CHALIKOV 1981; HALIKOVA 1976; FODOR 1994, 61–63; FODOR–DIÓSZEGI–LEGEZA 1996, 27–45; IVANOV 1999.

³¹ Vö. FODOR 1982.

³² FETICH 1933.

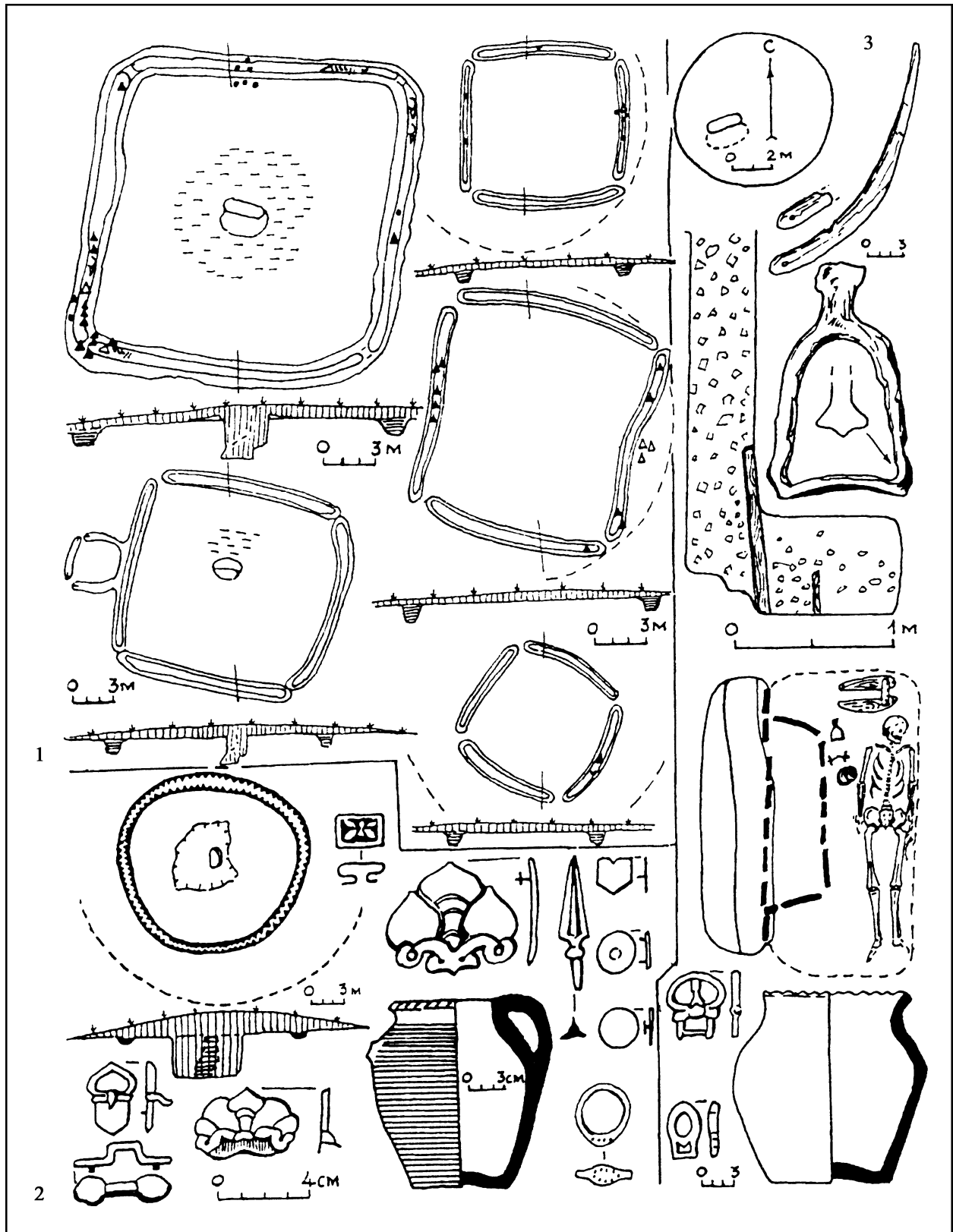
³³ TOLOCSKO 1999, 33; FLJOROVA 2002, 183–185.

³⁴ Magam semmiképpen nem tartom ígéretesnek azt a kísérletet, amely a szlávok mellett részben a magyarok (vagy a „türk-magyarok”) hagyatékának ítéli a szaltovói műveltség területén feltárt hamvasztásos temetőket (PLETNYOVA 1997, 47–48; BOGUSZLAVSZKIJ 2001). E feltevés azért meglepő, mert például Pletnyova maga is jól tudja, hogy sem a Magna Hungaria-i, sem a Kárpát-medencei magyaroknál nem dívott

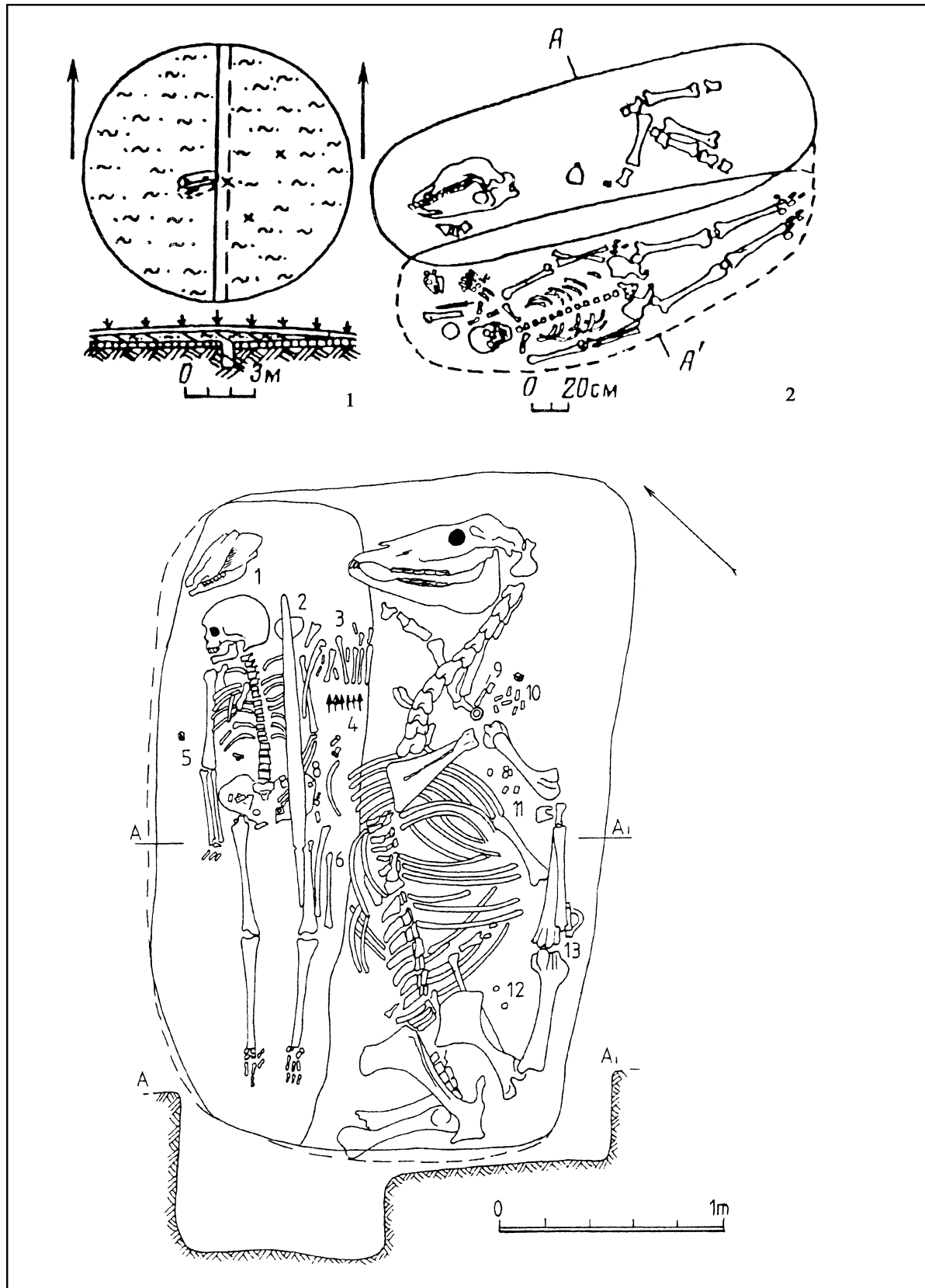
a hamvasztásos temetkezési rítus – miért éppen Don-vidéki hazájukban gyakorolták volna e tőlük idegen szertartást? E törekvésben magam az orosz és ukrán kutatás kényszermegoldási kísérletét látom. Azzal ugyanis mindenki tisztában van, hogy a magyarok egykor a Kazár Birodalom területén éltek, tehát valahol a szaltovói műveltség területén kell lennie tárgyi hagyatékuknak is. Ebben tökéletesen igazuk is van, továbbá abban is, hogy ezt a leletanyagot a kutatásnak el kell különítenie. Csakhogy nem bármi áron. Ugyancsak vitatható néhány Szamara-vidéki temetkezés magyar volta is; I. LIFANOV–SZEDOVA 2003.

³⁵ Például Antonovka, Tverdohlebi, Mangelovka, Korobcsino stb.; TOLOCSKO 1999, 32; CSURILLOVA 1986; PRIHODNUK–ČURILLOVA 2002; PRIJMAK–SZUTRUNENKO 1994.

³⁶ FODOR 1994, 56–60; vö. MESTERHÁZY 1990.

2. kép. Kazár temetkezések különböző formái (PLETNYOVA 2003, 208)
 Abb. 2. Unterschiedliche Formen chasarischer Bestattungen (PLETNYOVA 2003, 208)

3. kép. Kazár temetkezés Baranovkáról és a Krím félszigeti Portovojéból
(KRUGLOV 1992, 181; AJBABIN 1985, 200; AJBABIN 1999, 174)

Abb. 3. Chasarische Bestattung von Baranovka und von Portovoje auf der Krim
(KRUGLOV 1992, 181; AJBABIN 1985, 200; AJBABIN 1999, 174)

hála, nem is túlságosan nagy buzgalommal kerestük őseink keleti hagyatékát.³⁷ A fentiekén túl a magyar emléanyag elkülönítését valószínűleg az a körülmény is nehezíti, hogy az egykori Kazár Birodalom területén bizonyos fokú integ-

³⁷ A magyarság keleti régészeti emlékeinek felkutatására soha semmiféle tudományos koncepció vagy tervezet nem készült Pósta Béla működése óta, aki annak idején kolozsvári egyetemi tanárként tervezte a harmadik Zichy-expedíció keretében megkezdett munkája folytatását, fiatal szakemberek e célra való kinevelését. Pósta Béla jó száz esztendeje sokkal világosabban látta régészettudományunk ilyen vonatkozású feladatát, mint a mai tudományirányítók. 1904-ben írta: „Szükségünk van az orosz tudományos körök rokonszenvének biztosítására, mert aki nem német szemüvegen nézi az orosz viszonyokat, de fáradságot vesz magának, hogy a helyszínen saját szemével lásson, annak csodálattal kell elismernie azt az igazán minden ízében hatalmas és nagyszabású tudományos működést, amelyet ezek a körök kifejtének. Azon a hármast területen, mely bennünket ösmúltunk szempontjából legközelebről érint, ti. a régészet, a néprajz és a nyelvészet terén az utóbbi időben olyan hatalmas irodalom fejtett ki orosz nyelven, amely szinte megdöbbeníti az embert, és élénken érezteti azon mulasztás nagyságát, melyet azzal követtünk el, hogy beértük a német és francia irodalom erre vonatkozó szűkös kivonataival, s nem igyekeztünk ebből a hatalmas forrásból közvetlenül meríteni” (BANNER 1962, 12–13). A kiváló kolozsvári professzor terveit semmivé tette az első világháború és a román megszállás, a két háború közt ilyen tervek gondolni sem lehetett. 1945 után a régészek messze nem voltak olyan aktívak a keleti kutatómunka terén, mint a néprajzosok, nyelvészek és népzene kutatók. A jelen helyzetre pedig jellemző, hogy imént idézett mondatait Pósta ma is nyugodtan leírhatná. A rendszerváltás után ugyanis ilyen jellegű tudományos kapcsolatainkat is felszámoltuk. Fiatal régészeink közt már az is jobbára fehér hollónak számít, aki a cirill betűket ismeri. Lábjegyzetek azért vannak ilyen témájú dolgozataikban, igaz, többnyire angol nyelvű művek, s azok is jórészt az internetről. Honfoglalás kori kutatásunkban egyre inkább eluralkodik a köldöknéző, erősen provinciális belterjesség, szaporodnak a semmitmondó anyagközlések, a több évtizedes felismerések unos-untalan való ismételtetései, az erősen túlírt, tudálékos irományok.

Az is igaz, hogy korábban sem volt túl rózsás a helyzet. Például a hetvenes években kezdődött valamiféle tervszerű együttműködés a szovjet és a magyar akadémia között. Alakult történelem vegyes bizottság is. Ennek munkájában azonban – csakúgy, mint a két régészeti intézet együttműködésében – szinte csak olyanok vehettek részt, akiknek halvány fogalmuk sem volt a valódi tennivalókról. E téren a vezető szerepet tudományos címmel alaposan felcicomázott, ám kutatónak igencsak gyengécske szakemberek játszották. Mára aztán már a formai kereteknek sincs se híre, se hamva. A honfoglalás 1100. évfordulójának múltával az akadémiai Östörténeti Bizottság is kilehelte lelkét, a rendelkezésére állott csekélyke pénzre azonnal lecsaptak a mindig élelmek. Érdekes, az sem tűnik fel senkinek, hogy az évforduló óta egyetlen magyar múzeumban sincs honfoglalás kori kiállítás. Ünnepelni persze a tudós társadalom is nagyon szeret. A honfoglalás milicentenáriuma láthattuk, hogy e jeles alkalomra több tucat könyv is megjelent, a magukat östörténezszernek tartó kutatókkal szinte Dunát lehetett volna rekeszteni, akik szorgalmasan pályáztak is az elérhető pénzes forrásokat, nem is eredménytelenül. De mihelyt az ünnep el-

rációs folyamat játszódott le, amely az anyagi kultúra egyszínűsödését segítette elő.³⁸

Az etelközi magyarság emléanyagának felkutatásával valamivel jobban állunk, bár helyszíni vizsgálatokat itt sem végeztünk, s jelenleg sem végzünk. Havaselve, Moldova, Moldávia és a Dnyeper–Dnyeszter folyóköz területén jó néhány olyan sírt ismerünk – s itt talán már egész temetők is akadnak –, amelyek a 9. századi magyarság emlékeinek ítéltetők.³⁹

Bármily szegényes is a felvázolt kép, azt mégsem állíthatjuk, hogy fogalmunk sincs őseink keleti emlékeiről. S különösen fontos, hogy e régészeti leletek éppen ott kerültek elő, ahol az írott források alapján vártuk őket. Emellett egy-két esetben vitatott kérdések megoldásához is hozzásegítenek bennünket. Magam például igen valószínűnek vélem, hogy a levédiai magyarságnak csak közvetett kapcsolatai lehettek a kaukázusi népekkel, magyar népcsoportok ott – az Észak-Kaukázusban – aligha tölthettek el húzamosabb időt.⁴⁰

Igen lényeges, hogy nem csupán őseink kelet-európai vándorútját kísérhetjük nyomon a régészeti leletek segítségével, hanem egykori szomszédaik régészeti hagyatékát is nagy valószínűséggel azonosították a szakemberek. Az elmúlt másfél-két évtized egyik legfontosabb eredménye, hogy igazolhatóvá vált: a lapos földhalmok által rejtett, többnyire fülkés vagy padmalyos sírokban, amelyeket gyakran négyszögletes árok vesz körül, az egykori birodalom uralkodó népessége, a kazárok temetkeztek (2–3. kép).⁴¹ A sírgödröket övező árkok azt is elárulják, hogy e sírforma belső-ázsiai eredetű,⁴² amint egyébként maguk a kazárok is.⁴³

Östörténetünk szempontjából különösen fontos, hogy a múlt század ötvenes-hatvanas éveit

múlt, ők is másfelé tájékozódtak. Lehet, hogy most éppen halbiológusok. A megjelent műveket igazságtalanság lenne sommásan elítélni, mert valóban igen magas színvonalúak is akadnak közöttük. De fércmű is akad éppen elég. Az elmondottak alapján magam nem vagyok egészen biztos abban, amit Bálint Csanád állított, hogy tudniillik a keleti magyar emlékek hiányát – pontosabban hiányos voltát – nem a mi kutatásunk hiányosságai okozzák.

³⁸ PLETNYOVA 2000, 206–221.

³⁹ FODOR 1994, 55.

⁴⁰ FODOR 2006. E kérdésről másképpen vélekedik, s a régészeti leleteket nézetem szerint tévesen ítéli meg: VERES 1985; VERES 1985a; VERES 1997, 118–123.

⁴¹ SZEMJONOV 1983; PLETNYOVA 1990, 82; PLETNYOVA 2003, 41–48, 81–88; AJBÁBIN 1985; AJBÁBIN 1999, 171–224; MAKSZIMOV 1981; VLASZIN–ILJUKOV 1990; KRUGLOV 1992; KRUGLOV 1992a; KRUGLOV 1992b; KRUGLOV 2004; KRUGLOV 2005; KOMAR–TORO 1999; IVANOV 1999.

⁴² SZEMJONOV 1988, 101.

⁴³ RÓNA-TAS 1982.

től meglehetősen jól ismerjük a kelet-európai bolgár-törökség régészeti hagyatékát, főként a 7. század utolsó harmadától kezdve. Ráadásul a 8. század közepétől mindhárom nagy népcsoportjuk emlékménye elég jól ismert, különösen az elmúlt két évtizedben gyarapodott tetemesen leleteik száma. Mivel ezek legfontosabb jellemvonásait fő vonásaikban korábban már ismerttettem, s illusztrációkkal is bemutattam, ezúttal nem térek ki ismertetésükre (4–5. kép).⁴⁴ Igen lényeges, hogy e népcsoportok rokonságát a temetkezési szokások és a tárgyi emlékmény sok szempontból megerősítik, ugyanakkor szemmel látható különbségeket is tapasztalhatunk. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy számottevő különbségek már a 7. században is voltak közöttük, másrészt arról sem feledkezhetünk meg, hogy e csoportoknak az adott területen való megtelepedése sem azonos időben történt. Míg Aszparuh dunai bolgárjai a 7. század hetvenes éveinek végén vertek tanyát az Al-Duna mellékén, a volgai bolgárok csak a 8. század második felében húzódtak fel a Káma Volgába szakadásának körzetébe. Igen lényeges, hogy mindhárom csoport anyagi műveltségének jellegzetes eleme a kerámia, nevezetesen a korongon készült, besimított felületű kancsók, amelyeket mindenütt megtalálunk, ahol bolgár-török lakosság telepedett meg.

A magyar nyelv igen jelentős bolgár-török jóvevényező-rétege kétségtelenné teszi, hogy e kölcsönzés csak úgy jöhetett létre, ha elődeink meglehetősen hosszú időt töltöttek el egymás szomszédságában, s kapcsolatuk is meglehetősen intenzív lehetett. Nem kétséges, hogy e történeti kapcsolatok vizsgálatánál ma már nem mellőzhetjük a régészet vallomását sem.⁴⁵ Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy a lokalizáció és az időrend kérdésében a régészeti adatok általában szilárdabb alapot nyújtanak a történeti következtetések levonásához, mint a nyelvi adatok vagy a nehezen értelmezhető írott

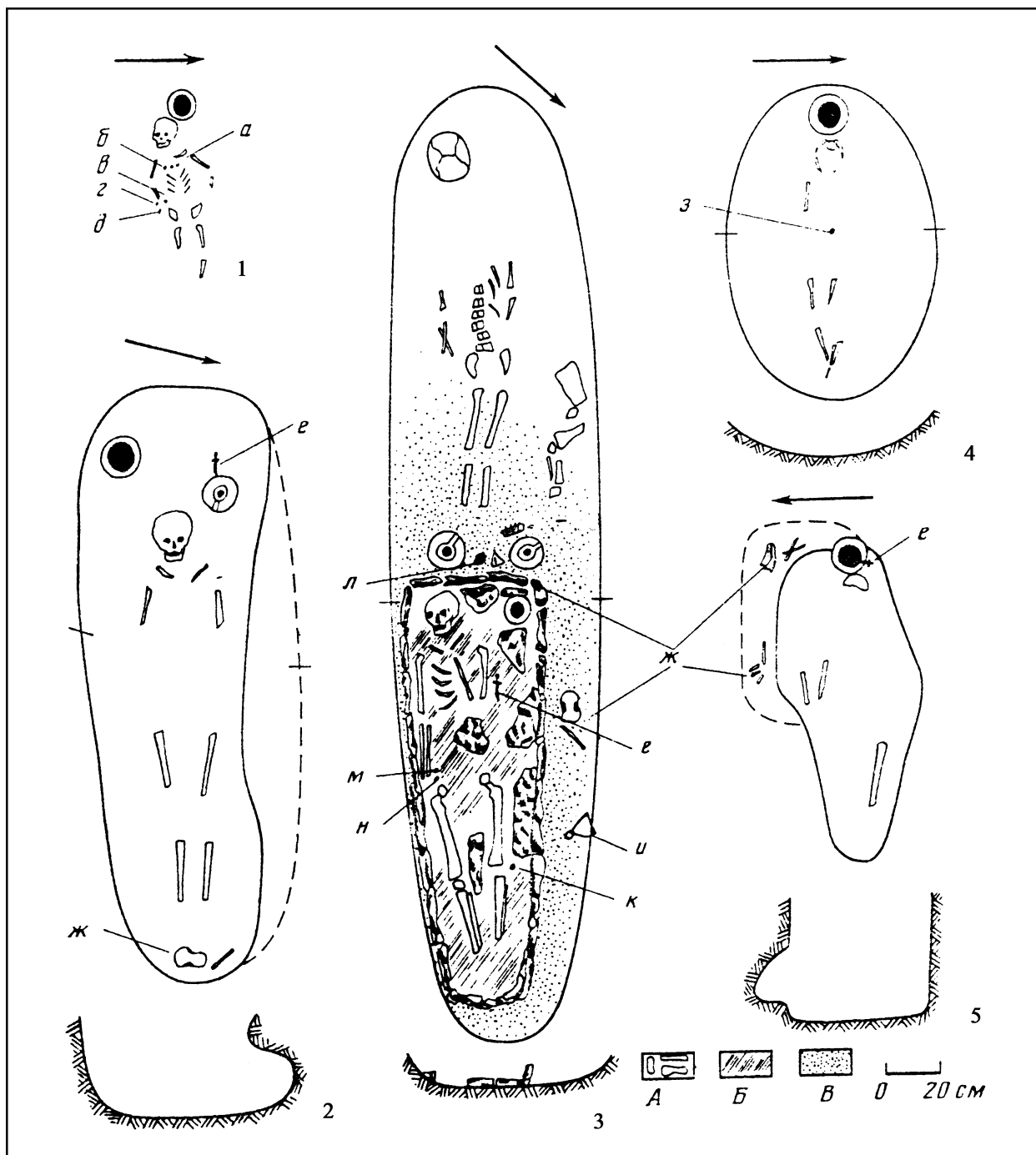
források. Olyan nép szálláshelyét, amelynek régészeti hagyatéka ismert, nem helyezhetjük bárhová és bármilyen időpontra, kizárólag a régészeti emlékektől elvonatkoztatott spekulációk alapján. Ez a gyakorlat sajnos ma sem ritka őstörténet-kutatásunkban. Az alábbiakban ennek egyik olyan példáját említem meg, amelyek széles körben elterjedtek szakirodalmunkban.

Köztudomású, hogy az ún. Nagy Bulgária lokalizációjának kérdése rég vitatott, kulcsfontosságú problémája e szakterületnek. Igaz, hogy hosszú ideje egyfajta „közmegegyezés” alakult ki a szakemberek közt e tekintetben: a forrásokat legtöbbször úgy értelmezték, hogy Kuvrát bolgár fejedelem valahol a Kubán-vidéken élt népével, amikor a 630-as években sikerült leráznia az avar fennhatóságot, s önálló „birodalmat” alapíthatta, amely jó húsz évig, az ő haláláig állt fenn, majd öt fia a hagyomány szerint – apjuk végakaratával ellentétben – nem fért meg egymással békességben. Ennek az lett a következménye, hogy a nyugati türk birodalom élén álló kazárok – e birodalom széthullását követően – valamikor a 670-es években felszámolták a bolgárok önállóságát. A vereség után a bolgárok nagy része elvándorolt korábbi szállásterületéről, egy részük Aszparuh vezetésével az Al-Dunához húzódott, másik részük északabbra költözött, harmadik csoportjuk pedig továbbra is a Don–Donyec–Azovi-tenger vidékén maradt, és behódolt a kazároknak. (Régészeti emlékeiket ugyanis ezeken a területeken tárták fel.)

Nemrég azonban Róna-Tas András túllépett a Nagy Bulgária területére vonatkozó hallgatólagos kutatói közmegegyezésen. Főként azért, mert Joachim Werner után ő maga is arra a meggyőződésre jutott, hogy a Dnyeper mellett előkerült híres perescsepinoi kincslelet nem más, mint a bolgár fejedelem, Kuvrát aranymellékletekben gazdag sírja, hiszen az egyik ott talált pecsétgyűrűn az ő neve olvasható. Márpedig a fejedelem sírja csak népe szállásterületén lehet, így Nagy Bulgária is a Dnyeper mellett kellett legyen, még hozzá attól zömmel nyugatra, mert szerinte csak ez a nyugatabbra lévő terület lehetett avar fennhatóság alatt, amelyet következőképp csak így rázhattak le magukról a bolgárok. Róna-Tas András feltevése szerint a bolgárok valamikor a 6. század végén költöztek el a Kubán vidékéről, és a 7. század elején már a Dnyeper környékén éltek. Kuvrát halála után aztán a bolgárok elvándoroltak innen, még hozzá – Aszparuh kivételével – keleti irányba, tehát egyenesen a veszedelmes kazárok karjaiba. Helyükre viszont a magyarok költöztek, akiknek őshazája a Káspi-tengertől és az Aral-tótól északra elterülő száraz steppén

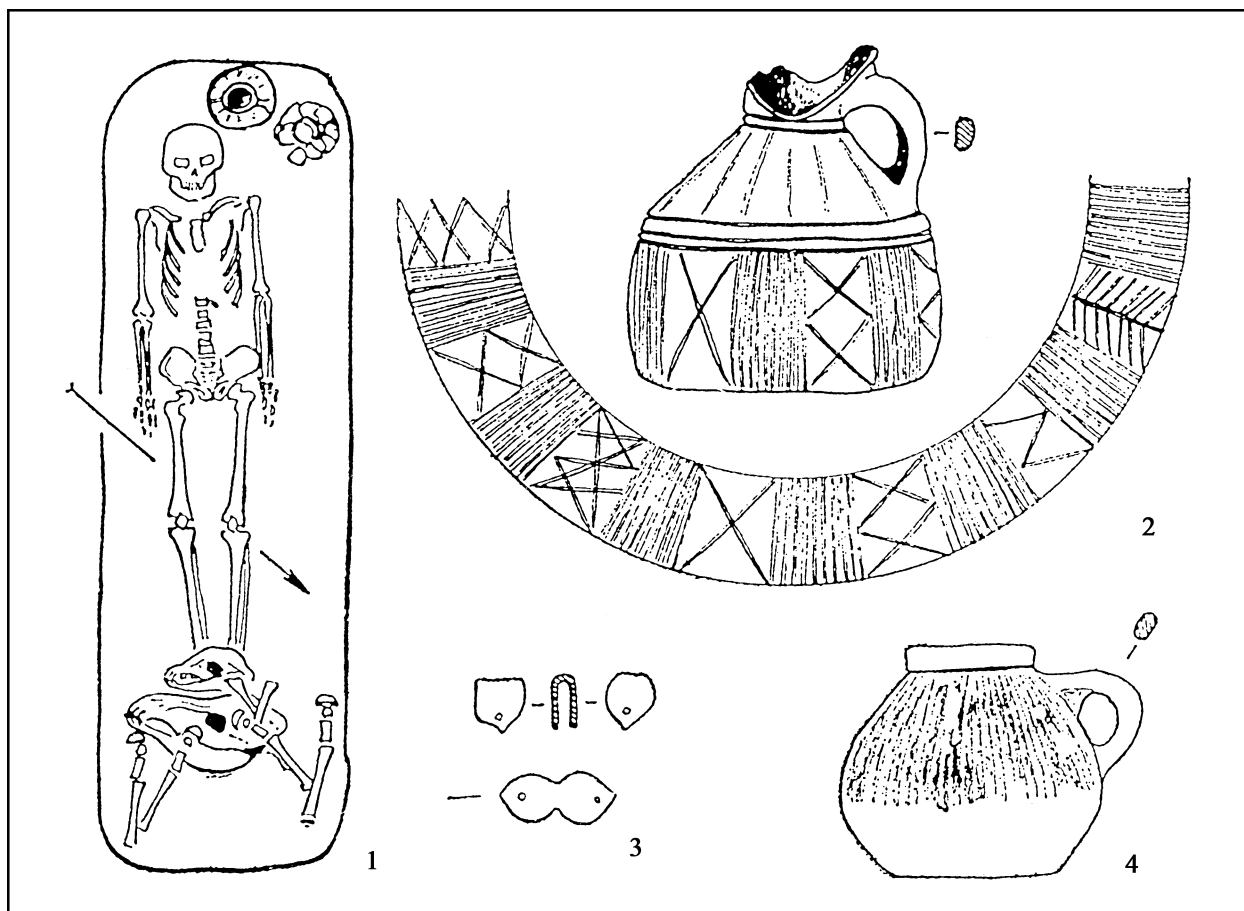
⁴⁴ FODOR 1977. Fontosabb művek az újabb szakirodalomból: dunai bolgárok: FIEDLER 1992; VAZSAROVA 1976; VAKLINOV 1977; DIMITROV 1987; IVANOV–PELEVINA 2001; a legkorábbi bolgár emlékekről: PLETNYOVA 1997; RASEV 1998; RASEV 2000; a doni bolgárokról: TATARINOV–KOPIL 1981; TATARINOV–KOPIL–SAMRAJ 1986; GENING 1989; KRASZILNYIKOV 1990; KRASZILNYIKOV 1991; SVECOV 1991; SZARAPULKIN 2000; AKSZJONOV–TORGICA 2001; VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2001; FLJOROV 2002; AKSZJONOV–MIHEJEV 2003; MAKAROVA–PLETNYOVA 2003; a volgai bolgárokról és a vitathatóan bolgár etnikumú Szamara-vidéki népességről: KAZAKOV 1992; MATVEJEVA 1997; FLJOROV 1999; BAGAUGDINOV–BOGACSOV–ZUBOV 1998; KOMAR 2001. A kutatás módszeréről alkotott skeptikus vélekedés: AFANASZJEV–LOPAN 1996, 19.

⁴⁵ FODOR 1980.

4. kép. Bolgár sírok a Donyec menti dronovkai temetőből (TATARINOV-KOPIĽ-ŠAMRAJ 1986, 214)

Abb. 4. Bulgarische Gräber aus dem Gräberfeld von Dronovka am Donez (TATARINOV-KOPIĬ-ŠAMRAJ 1986, 214)

5. kép. Korai volgai bolgár sír a Saratov melletti Uszty-Kurdjumból, részleges ló- és juhtemetéssel (MAKSIMOV 1981, 108)
 Abb. 5. Ein frühes wolgabulgarisches Grab von Ustj-Kurdjum bei Saratow, mit partieller Pferde- und Schafbestattung (MAKSIMOV 1981, 108)

volt.⁴⁶ Innen az 5. században a Kaukázus előterébe költöztek, ahol szoros kapcsolatba kerültek a kubáni bolgárokkal. Ez az oka annak, hogy a nem messze lakó keleti szlávok a magyarokat kezdték onoguroknak (vengri) nevezni. Így őseink már a 7. század utolsó harmadától a Kárpá-

toktól szinte közvetlenül keletre éltek, nagyjából a Dnyeper és Dnyeszter folyók között. Meg kell még jegyeznünk, hogy a szerző szerint Nagy Bulgáriát tulajdonképpen „az egyesült kazár-magyar csapatok” zúzták szét. Ennek ellenére később „a bulgár-magyar együttélés a kazár

⁴⁶ Róna-Tas András szövegéből nem derül ki egészen pontosan, hová is helyezi a magyar őshazát. (Mert „őshazák”, ahogyan az a fejezetcímbe szerepel, tudvalévően nincsenek. Egy nép őshazájának azt a területet nevezzük, ahol etnogenezisének végső szakasza lejátszódott.) Amint írja, „a magyarok az Urál déli részén, az Urál folyó vidékén, illetve ettől kissé keletebbre fokozatosan áttértek a nomád életformára” (RÓNA-TAS 1996, 246). E szétfolyó, bizonytalan meghatározásnál jóval egyértelműbb a 249. oldalon közölt térkép. Itt a szerző a magyarság őshazáját a Káspi és az Aral fölötti száraz steppés és félsivatagos területre teszi, lényegében ugyanoda, ahová ezt megelőzően Veres Péter is tette (VERES 1997, 177; VERES 1998). Ezért van zavarban az olvasó, amikor azt olvassa, hogy a magyarok között, „bár egyre többen váltottak át a nomád életformára, még mindig lehettek olyan csoportok, amelyek valamilyen formában az erdők védelmében, annak folyóvölgyeiben békésebb és egyszerűbb földműves-állattartó életmódot folytattak. Ezt tették tőlük nyugatra a mordvinok is”

(RÓNA-TAS 1996, 248). A bökkenő azonban az, hogy ezen a területen sem erdők nincsenek, sem árnyas erdők kísérte folyóvölgyek, ahol azt a bizonyos – és megmagyarázhatatlan – „békés és egyszerű” gazdálkodást folytathatták volna. Ezen a száraz területen állattartáson kívül soha senki nem foglalkozott semmiféle gazdálkodással, mert ez az életföldrajzi viszonyok miatt lehetetlen volt. Valószínűleg a nomadizmus kezdete óta egészen a 19. századig itt terelték a nomádok állataikat a dél-uráli nyári szállások felé, majd vissza az Aral-tóhoz, ahol téli szállásaik voltak (KUZJEV 1968, 265–269). Persze csak akkor, ha ezt a körülmények éppen lehetővé tették. A Dél-Urál és az Aral közt vezetett ugyanis a keletről nyugat felé áramló nomád seregek útja, a hunoké, türköké, kazároké, szabíroké – meg még annyi más, névről sokszor nem is ismert népe.

Egyszóval, eleink már az őshazát is rosszul választották meg. Már persze, ha igaz e rendkívül laza föltevés, amely semmiképpen nem több múltó ötletnél. Nem is igyekezett sem Veres

fennhatóság alatt szoros lehetett. Ugyanis amikor a 737-es arab támadás után a kazár főség alatt maradt bulgárok felfelé húzódtak a Volga mellett, a magyarok egy csoportja is velük tartott.”⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy ez a magyar csoport lenne az, amelyik később a volgai Bolgárország területén élt, s akikre 1236-ban keleti hazájukban Julianus ráta lált. Ugyanerről az eseményről idézett könyvének későbbi lapján így ír Róna-Tas András: „A bulgárok, mint láttuk ... a kazároknak az araboktól 737-ben elszenvedett veresége után, kihasználva a kazár központi hatalom átmeneti meggyengülését, északra húzódtak, a Don, majd a Volga mentén. Ebben az időben a magyarok között is lehetett valamilyen belső ellentét, mert egyik, s nyilván nem is jelentéktelen csoportjuk a bulgárokhöz csatlakozott, s velük vonult az új volgai bulgár honfoglaláshoz, ugyanúgy, ahogy

a kabarok a magyarokkal jöttek a Kárpát-medencébe.”⁴⁸ Lényeges továbbá, hogy a szerző csatlakozik több magyar kutató azon vélekedéséhez, amely szerint Levédia és Etelköz nem két különböző szállásterülete a magyarságnak – ahogyan azt korábban Bíborbanszületett Konstantín bizánci császár nevezetes műve alapján⁴⁹ a kutatás vélte –, hanem Levédia csupán Levedi fejedelem szállásterülete Etelközön belül. A 261. oldalon közölt térképen Levedi szálláshelye ott szerénykedik Etelköz északkeleti csücskében, a magyarság zömétől tisztes távolságban. A szerző szerint ekkor, „hosszú kazár befolyás alatt” alakult ki a magyaroknál a kettős fejedelemség intézménye is.⁵⁰

De nézzük most közelebbről, mennyire egyeztethető össze az imént ismertetett feltevés a régészeti leletanyaggal. Előbb azonban még szeretnék arra az általános steppei törvényszerűsége emlékeztetni, hogy a nomád népek vándorlása az eurázsiai steppéken az esetek döntő többségében keletről nyugatra és délről északra irányul. Ennek a népmozgási iránynak igen mélyreható életföldrajzi és történeti okai vannak, amelyek taglalásától e helyütt kénytelen vagyok eltekinteni. Tegyük fel azonban, hogy a bolgárok és a magyarok ez alól a szabály alól a ritka kivételek közé tartoztak, tehát a magyarok először északról délre, aztán nyugatra, majd sarkon fordulva, egy részük újra keletre és északra vándorolt (a keleti magyarok). Mint azt V. E. Fljorova helyesen megjegyezte, nincs Kelet-Európában egyetlen olyan régészeti műveltség vagy leletcsoport sem, amely a magyarság ilyen korai Dnyeper és Dnyeszter közti szállását⁵¹ – s tegyük hozzá: őseink ilyen cirkalmatos vándorútját – akár a legcsekélyebb mértékben is támogatná. Sajnos olyan leletek sem akadnak, amelyek Nagy Bulgária eme lokalizációját alátámasztanák. Igaz, itt azt is figyelembe kell vennünk, hogy Kuvrát állama igen rövid ideig állt fenn, területéről tehát nem várhatunk nagy mennyiségű régészeti leletanyagot, de azért talán a semminél mégiscsak többet. Úgy vélem tehát, adataink fényében sokkal valószínűbb, hogy Nagy Bulgária a Dnyepertől keletre

Péter, sem Róna-Tas András régészeti érveket is fölsorakoztatni elgondolásuk mögé. Nem véletlenül, hiszen ilyen régészeti érvek nincsenek.

Nem szándékozom itt részletesebben kitérni a magyar őshaza igen bonyolult kérdéskörére. Annyit jegyzek meg csupán, hogy magam azok nézetét osztom, akik a nyugat-szibériai őshaza elméletét vélik a legvalószínűbbnek. Az ugyanis kétségtelen, hogy – mint láttuk – a legkorábbi magyarnak ítéltető régészeti emlékeanyag a 6. század közepe körül jelenik meg Baskíria területén, s ez a leletcsoport semmiképpen nem eredeztethető a Káma-vidékről, amint azt még ma is sokan tévesen gondolják. Legvalószínűbb forrása kétségkívül az ún. szargatkai vaskori műveltség lehet, bár az is igaz, hogy egyelőre ez a feltevés sem igazolható meggyőző módon. A semmiel nem támogatható, imént említett őshaza-elméletnél azonban mindenképpen sokkal valószínűbb. Ahogyan a szibériai régészeti emlékeanyag kiváló ismerője, a nemrég elhunyt V. A. Mogilnyikov fogalmazott: „Egyébként ez a feltevés csak előzetes munkahipotézis, amelyet újabb adatokkal kell még alátámasztani. Ugyanakkor viszont valószínűbb, mint némely kutatók azon vélekedése, hogy az ősmagyarság az Urál és az Aral-tó közötti területről származik, vagy szálláshelyük legalábbis részben magába foglalta e száraz steppevidéket. A Dél-Urál és az Aral-tó közötti régiót alighanem kizárhatjuk az ősmagyarság 1. évezredi etnogenezisének színhelyei közül. Ez egyelőre régészetileg gyengén kutatott terület, de amit tudunk róla, azt igazolja, hogy a korai vaskorban, egészen a 3–4. századig itt főként iráni nyelvű szakák és szarmaták éltek, akik ezt a vidéket elsősorban nomád átvonulási területként használták az Aral-vidéki téli és a Dél-Urálban lévő nyári szállásaik között” (MOGILNYIKOV 1993, 171–172). Róna-Tas András a nyugat-szibériai ugor (és magyar) őshazát azért véli valószínűtlennek, mert szerinte nincsenek ugor kori török jövevényszavaink (RÓNA-TAS 1996, 246). Csakhogy ez a régészeti érvelés soha nem is épített ezekre a jövevényszavakra és Németh Gyula rég elévült őstörténeti elméletére. (Ugyanitt meglepve olvassuk, hogy az obi-ugorok elvándoroltak az Ob forrásvidékére, ami nyilvánvalóan csak elírás lehet.)

⁴⁷ RÓNA-TAS 1996, 248.

⁴⁸ Uo. 258.

⁴⁹ DAI, cap. 38.

⁵⁰ RÓNA-TAS 1996, 179–185, 246–261; RÓNA-TAS 2001. A magyarok ilyen elhelyezkedése esetén érthetetlen, miért építették meg 838-ban a kazárok – állítólag ellenük – Sarkel várát.

⁵¹ FLJOROVA 2003, 174.

lehetett,⁵² ha pontos helyét ma még nem is határozhatjuk meg.⁵³

A fenti elképzeléshez hasonló álláspontot alakított ki Harmatta János is. Nemrég elhunyt kiváló tudósunk a DAI 38. fejezetének azt a fontos passzusát elemezte, amely az első besenyő–magyar háború következményeit beszéli el. („Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szavartü aszfalünak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.” Moravcsik Gyula fordítása.) Harmatta János azonban filológiai érvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szövegben valójában nincs szó költözésről, csupán a magyarság két részének szállásterületét rögzíti („... és az egyik rész kelet felé, Perzsia irányában lakott, ... a másik rész pedig nyugat felé lakott...”), nem volt továbbá két besenyő–magyar háború sem, amint az a korábbi értelmezésből adódott. (Ezt az érvelést veszi át fentebb idézett állásfoglalásával Róna-Tas András is.)⁵⁴ Harmatta János ebből kiindulva nem csupán a levédiai magyar szállásterületet iktatja ki, hanem különböző – sokszor semmivel sem indokolt – megfontolások alapján arra az álláspontra jut, hogy a magyarok a szerin-

te is nyugaton lévő Kuvrát-féle Nagy Bulgária szerződéses szövetségesei voltak, *Hétmagyar* néven, s már a 7. század utolsó harmadában Etelközben éltek, Aszparuh al-dunai birodalmának északi szomszédságában, amellyel továbbra is fenntartották régi szövetségi viszonyukat. A bolgárokkal ekkor együtt élő, a forrásokban említett „hét törzs” Harmatta szerint nem a szlávok voltak, amint azt az eddigi történetírás vélte, hanem a magyarok. Itt meg is állok az érdekesítően kalandos őstörténeti kép ismertetésében, szempontunkból egyelőre ennyi is bőven elegendő.⁵⁵

Ez utóbbi őstörténeti elképzeléssel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megemlítenem, hogy Harmatta Jánosnak a DAI szövegrészével kapcsolatos filológiai korrekciója a bizantinológusok körében is komoly aggályokat keltett,⁵⁶ s tudomásom szerint a DAI újabb külföldi közreadói sem követték neves filológusunk fentebbi kiigazítását.⁵⁷ Bárhogyan alakul is azonban a jövőben a szövegkritikai kutatás, jelenleg a régészet vallo-mása – amint azt az imént már röviden bemutat-tam – meglehetősen egyértelmű, méghozzá egy-értelműen negatív. Nem csupán a szeszélyes ide-oda vándorlásokat nem igazolja egyetlen lelet sem, de a régészeti emléktárhelyek egyértelműen ellene szól a feltételezett dunai bolgár–magyar együttélésnek, annak tehát, hogy az a bizonyos, a bolgárokkal együtt élő „hét törzs” a *Hétmagyar* nevet viselő magyarok lettek volna. Mint azt ugyanis fentebb már említettem, a dunai bolgár emléktárhelyeket a 670-es évektől kezdődően meglehetősen jól ismerjük. A jövevény bolgár-törökök elhunytjait keskeny sírgödrökbe temették,

⁵² Vö. ZUCKERMAN 1998, 669; ROMASOV 1994, 224; PLETNYOVA 1997, 35–37, 53; RASEV 2000, 163.

⁵³ A bolgár-törökök 7. század végénél korábbi hagyatékának meghatározása rendkívül sok nehézségbe ütközik, hiszen nyilvánvaló, hogy ebben az időben a népcsoport állandó változásban volt, többször váltott szálláshelyet, műveltsége tehát igen gyorsan változott. Raso Rasev kísérlete a leletcsoport elkülönítésére ugyan rendkívül figyelemre méltó, a megnyugtató megoldásokra azonban még bizonyára várunk kell. A kiváló kutató a verhnye-pogromnojei, szivasovkai, avilovi típusú leleteket igyekszik egy szálra felfűzni, ez azonban a kutatás jelenlegi szintjén aligha megnyugtató (RASEV 1998; RASEV 2000; vö. BÁLINT 1989). Sz. A. Pletnyova korábban megoldhatatlannak vélte az ilyenfajta kísérleteket, s nem látott lehetőséget a bolgárok 8. század közepe előtti leletanyagának elkülönítésére. Ugyanakkor ebben a korai dolgozatában említette meg először, hogy a bolgár népcsoportok több hullámban vándoroltak, s ezeket a „hullámokat” kellene régészeti kimutatnunk. Újabb dolgozatában is ezt a javaslatát követi, nagyobb lehetőséget lát a korai bolgár emléktárhelyek felismerésére, ugyanakkor hangsúlyozza a bolgárság etnikailag erősen kevert voltát (PLETNYOVA 1981; PLETNYOVA 1997). Legutóbb O. V. Komar a perescsepinoi–voznjeszemkai típusú leleteket a kazárok hagyatékának vélte, s nézete szerint a 7. század utolsó és a 8. század első negyedében a kazár szállásterület központja a Fekete-tenger északi partvidékén lehetett (KOMAR 2000, 142).

⁵⁴ HARMATTA 1984, 428; HARMATTA 1996, 109–111.

⁵⁵ HARMATTA 1990, 253–259; HARMATTA 1998, 139–151. Harmatta János a honfoglaló magyar műveltség kutatásának új forrásanyagára hívta fel a figyelmet, közlővén a honfoglalók sírjaiból előkerült tárgyakon általa megfigyelt rovásfeliratokat (HARMATTA 1990, 259–261). Magam nem vagyok a rovásírások szakértője, a szóban forgó honfoglalás kori tárgyakat (bezdédi tarsolylemez, benepusztai szíjvég) azonban igen sokszor megvizsgáltam eredetiben, s magam a rajtuk lévő karcokat valóban karcoknak, és nem írásnak vélem. Ezek ugyanis az esetek többségében nem mutatnak határozott vonalakat, ráadásul olyan aprók, hogy csak többszörös nagyításban lehet őket látni, eredetiben erre a normális emberi szem képtelen. Véleményem kialakításában fontos szerepet játszott, hogy az 1994-ben a Nemzeti Múzeumban általam rendezett „Őseink és rokonaink” című kiállításon megvizsgálhattam azokat a türk kori tárgyakat is (bronztükrök, övveretek), amelyeken kétséget kizáróan türk rovásfeliratok vannak. E feliratok vonalai mindig határozottak, jól láthatóak, tehát nyilvánvalóan azért írták őket, hogy valaki el is olvassa.

⁵⁶ OLAJOS 1995.

⁵⁷ L. például az orosz kiadást: LITAVRIN–NOVOSZELCEV 1989, 158–161.

melléjük túlvilági útravalót helyeztek, az italt többnyire a már említett, igen jellegzetes szaltovói típusú, besimitott felületű kancsókban. Ezzel szemben a velük együtt élő, s lassanként közös temetőbe temetkező (tehát összeolvadó) népesség halottait elhamvasztotta, a bolgár-törököktől gyökeresen különböző edényeket és ékszereket használt. Márpedig ez utóbbi temetkezési mód ebben a korban mindenütt a még pogány szláv lakosságra volt jellemző.⁵⁸ Ritkán ennyire egyértelmű a régészet vallomása, így nem férhet kétség ahhoz, hogy az a bizonyos „hét törzs” semmiképpen nem a magyarok, hanem csakis a 6. században a Balkánra költözött szlávok lehettek. (Igaz, nemrég előkerült az egyik bulgáriai településen egy magyar típusú övveret-készlet, ez azonban kétségkívül 10. századi, s bizonyára kereskedelmi úton került a balkáni országba, tehát semmiképpen nem az Aszparuh korában állítólag ott élt valamelyik magyar harcos hagyatéka.⁵⁹)

Úgy tűnik tehát, el kell vetnünk azt az ötletet, hogy a magyarság valamikor az 5–6. század körül rejtélyes őshazájából a Kaukázus „előterébe” költözött, majd a bolgárokkal a 7. század elején Etelközbe, egy részük aztán a volgai bolgárokkal ismét visszaköltözött a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékére. E feltevés tipikusan spekulatív teória, amelyet sem az írott, sem a régészeti források nem támogatnak. Teljesen nyilvánvaló, hogy nyelvtörténeti érvek játszottak szerepet abban, hogy e hipotézis megszületett. Bolgár-török jövevényszavaink átvételéhez ugyanis huzamosabb időre volt szükség, ezért vándoroltatták a feltevés megalkotói a magyarokat keresztül-kasul Kelet-Európa szinte minden részében, délre, nyugatra, keletre. A volgai bolgárokkal való „visszaköltözést” egyébként kizárja az a régészeti tény, hogy a volgai bolgár temetők ún. „magyar vonásai” nem a legkorábbi temetőkben figyelhetők meg, hanem a későbbiekben, azaz: a magyar-volgai bolgár érintkezés itt kezdődött, nem pedig valahol nyugatabbra és korábban. Mint láttuk, a 6. század közepétől éppen Baskíriában tűnnek fel az első, magyar hagyatéknak ítéltető temetők.⁶⁰

Emellett azt is kétségbevonhatatlannak látom, hogy a levédiai hazát nem iktathatjuk ki őseink keleti szálláshelyeinek sorából. Nincs tehát sem-

mi okunk arra, hogy elvessük a korábbi kutatás azon felfogását, amely szerint a honfoglalást közvetlenül megelőző Dnyeper–Dnyeszter-vidéki szállásterületre való költözés előtt őseink valahol a Don vidékén laktak, bárhogyan nevezték is ezt a területet.⁶¹ Ugyancsak valószínűnek tarthatjuk továbbá azt is, hogy Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár nem egy, hanem két besenyő-magyar háborúról írt nevezetes művében.⁶² A Don–Donyec–Azovi-tenger vidékén a magyarság huzamosabb időt töltött el – véleményem szerint nagyjából a 750 és 850 közti évszázadot –, ezt valószínűsítik az írott források és a régészeti leletek, hiszen ezeken a területeken találunk főként magyar jellegű temetkezéseket.⁶³ A szaltovói leletanyag aprólékos elemzése is egyre több magyar jellemvonásra vetett fényt az utóbbi időben.⁶⁴ Azt már fentebb említettem, hogy a régészeti nyomok arra utalnak: őseinknek minden bizonnyal csupán közvetett kapcsolataik lehettek az Észak-Kaukázussal.

Végezetül két olyan kérdést említek meg, amelyeket korábban már szóvá tettem, de aktualitásukat máig megőrizték.⁶⁵

A görög Theophanes és Nikephoros által megőrzött legenda szerint Kuvrát halála után öt fia öt különböző helyre költözött az apai szállásokról. Eszerint a negyedik fiú, Kuber népével Pannóniába jött. A beköltözésre – amennyiben a legendának hitelt adunk – minden bizonnyal 670–680 körül kerülhetett sor, tehát nagyjából Aszparuh népének az Al-Dunához való költözése idején. Filológusok és régészek az új népcsoport hazánkban való megjelenésével hozták kapcsolatba az avar leletanyag nagyjából ugyanerre az időszakra keltezhető változásait.⁶⁶ Egyre többen kezdtettek arra, hogy ekkor igen nagy számú bolgár népesség érkezett az avarok országába, talán ők lehettek itt a meghatározó etnikai csoport, s velük hozható összefüggésbe az onogur népnév itteni feltűnése, sőt többen arra is gondoltak, hogy ezek az onogurok magyarul beszéltek, azaz: a magyarság velük, és nem Árpád honfoglalóival jelent meg a Kárpát-medencében.⁶⁷ A jó húsz évvel ezelőtti helyzet régészeti szempontból e tekintetben nem sokat változott. Amennyiben tehát Kuber az Aszparuhéval azonos vagy közeli műveltségű népességgel érkezett volna ide, ennek régészeti jeleit észlelnünk kellene.

⁵⁸ Vö. VAZSAROVA 1976.

⁵⁹ L. GOMOLKA-FUCHS-NESSE 2002.

⁶⁰ FODOR 1994, 62.

⁶¹ Vö. PAULER 1900, 20, 23; FEHÉR 1913; ZICHY 1926, 84.

⁶² Vö. CZEGLÉDY 1954, 274–276.

⁶³ FLJOROVA 2002.

⁶⁴ BELIH 2002.

⁶⁵ FODOR 1984, 103, 107–108.

⁶⁶ Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1968; BÓNA 1970, 259–261. Legutóbb erről a kérdésről, a teljes szakirodalommal: BÁLINT 2004.

⁶⁷ Vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 169; LÁSZLÓ 1970; LÁSZLÓ 1978, 171; OLAJOS 1969; ENGEL 1990, 105–106; ENGEL 2005, 6–7.

Avar leletanyagunkban azonban nyoma sincs a jellemző bolgár tömegárunak, a teljes joggal bolgár etnikumjelzőnek ítélt besimított kerámiának.⁶⁸ Egyéb jellegzetességekről nem is beszélve. Mindezzel természetesen nem azt akarom hangsúlyozni, hogy Kuber nem költözött Pannóniába. Azt tartom csupán teljességgel igazolhatatlannak, hogy a 7. század utolsó harmadában tömeges bolgár beköltözés történt volna. A fentebb elmondottak alapján pedig azt is teljesen kizártnak tartom, hogy ezek a bolgárok magyar nyelven beszéltek volna, amire egyébként továbbra sincs sem régészeti, sem egyéb bizonyíték.

Szintén az avar korral és a magyarság itteni megjelenésével kapcsolatos a délvidéki dunacsébi temető kérdése, amelynek ásatója nemrég lényegében régi álláspontját ismételte meg az avar sírokban talált menórás téglákkal kapcsolatban.⁶⁹ Ismeretes, hogy korábban Erdélyi István azt az ötletet vetette fel, miszerint a dunacsébi közösség kazár eredetű kabar népesség volt, akik valamivel korábban költöztek be végleges hazájukba, mint a magyarok zöme.⁷⁰ Ezt a temetőt sem értékelhetjük azonban másként, mint korábban: tipikus 8. századi avar temető, a menórás téglák pedig a közeli római tábor területéről származnak. Mára a helyzet csupán annyiban változott, hogy a kazár temetkezések jellemzőinek felismerése óta még határozottabban elutasíthatjuk az ide temetkezett közösség kazár eredetét. Nem változtat az álláspontunkon az a – nyilvánvalóan elhibázott – radiokarbon keltezés sem, amely a dunacsébi 244. sír korát 981-re tette.⁷¹

Úgy vélem, összegzésként joggal állapítható meg, hogy a régészet adatbázisa minden nehézsége és bonyolultsága ellenére is felhasználható a néptörténeti kutatásban. Fentebb nem aprólékos elemzést végeztünk, hanem néhány átfogó régészeti következtetés néptörténeti és történeti ta-

nulságaira mutattunk rá.⁷² Azt hiszem, a történelemmel és szűkebb értelemben a néptörténettel foglalkozó társtudományoknak éppen az ilyenfajta következtetésekre van szükségük, mert a másfajta kutatómunkában jártas szakemberek nehezen tudják a mi aprólékos, ellentmondásokkal terhes vizsgálataink gondolatmenetét követni. Igaz, az általános kérdések megfogalmazásánál is tévedhetünk. Mégis meg kell tennünk, mert a régészet – Hajdú Péter előjáróban idézett szavai szerint – ma már valóban eljutott oda, hogy egyenrangú félként kapcsolódhat be a nép-

⁷² Természetesen nem térhettem itt ki a régészet általános helyzetképéből adódó összes történeti következtetésre, főképpen azokra, amelyek nincsenek közvetlen összefüggésben a magyar őstörténettel. Ezért Boba Imre ötletére is csak röviden utalok, aki a 9. századi Nagy Morávia helyét nem a mai Morvaországban, hanem délen jelölte meg (vö. BOBA 1996). Boba Imre elméleti konstrukciói kialakításánál (és nem csupán a nagymorva kérdésben) sajnos a legcsekélyebb mértékben sem volt tekintettel a régészet eredményeire, a leleteket egyáltalán nem tekintette történeti forrásoknak. (Ezzel persze korántsem volt egyedül a történészek táborában.) Márpedig ebben a kérdésben a régészet vallomása teljesen egyértelmű: a 9. századi Morávia nagyjából a mai Morvaország és a Felvidék nyugati részén volt. Semmiképp nem számolhatunk tehát dél-alföldi morva lakossággal (KRISTÓ 1998, 92–97), sem pedig valamilyen Belgrád környéki morva központtal. Akkor is így van ez, ha jól tudjuk, hogy korábban a cseh és szlovák kutatás rendkívüli mértékben eltúlozta a morva régészeti emléktárhely történeti jelentőségét (esetenként talán meg is hamisította azt – a kommunista pánszlávizmus elvárásainak megfelelően). Az egykori „nagy” morva „birodalmat” északi kollégáink egyenesen a „csehszlovák” államiség előzményének tekintették (vö. POULIK–CHROPOVSKY 1986; GYÖRFFY 1981). A vonatkozó történeti forrásokat behatóan elemző történészek egyébiránt soha nem fogadták el Boba Imre elméletét (vö. GYÖRFFY 1984, 599–604). Morva emlékek egyébként valóban előkerültek a mai Magyarország területén, csak hogy nem a Maros és a Tisza közti területen, hanem éppen ott, ahol a történeti források alapján várni is lehetett azokat: Pribina és Kocel egykori szállásának közelében, a mai Zalavár szomszédságában, Zalasabár-Borjúállás-szigeten, ahol a 9. század utolsó harmadára és a 10. század első felére keltezhető kerített udvarházat, 805 síros temetőt és településrészletet tárt fel Müller Róbert (MÜLLER 1994). A régészeti leletekről azonban nemrég Petrovics István jegyezte meg, hogy „...ez csupán a pillanatnyi helyzet, s a régészeti kutatás még sok meglepetéssel szolgálhat” (PETROVICS 2005, 282). Való igaz, de akkorával, amely a morva kérdésben gyökeres fordulatot hozna, aligha. E kérdéssel kapcsolatban aligha lehet a dél-alföldi és szerbiai régészeti kutatások elégtelenségére hivatkozni (L. BÁLINT 1996a, 997–999). Egyes helyeken ugyanis igen nagyleptékű feltárások folytak, így például Belgrádban vagy az egykori Szávaszentdemeter környékén, ahol az állítólagos déli Morávia központját sejtik. Nyomát azonban sehol sem lelték. Azt pedig szintén kár lenne vitatni, hogy Zalasabáron egykor Moráviából származó közösség is élt, még ha számárányuk a helyi népességben nem is határozható meg pontosan. A korábbi csehszlovák álláspont elutasításánál figyelemmel kell lennünk arra, hogy a fürdővízzel együtt ne öntsük ki a gyereket is.

⁶⁸ Erről lásd: BÁLINT 1990. Nemrég hasonló eredményre jutott: GAVRITUHIN 2001, 157.

⁶⁹ BUNARDŽIĆ 1980; BUNARDŽIĆ 2005.

⁷⁰ ERDÉLYI 1979.

⁷¹ ŽIVANOVIĆ 1978, 20. Legutóbb az Alsó-Ausztriában feltárt gnadendorfi sír csontanyagát keltezték radiokarbon vizsgálattal 890 és 1030 közé, s a temetés korát ezen belül 84%-os valószínűséggel 950 és 1030 közé tették (RÉVÉSZ 2006, 106). Márpedig a leletanyag és a történelmi körülmények miatt szinte teljes bizonyossággal kizárhatjuk, hogy az elhunytat ebben az időben tették volna sírjába. Az eddigi mérési eredmények – ezzel az esettel egybehangzóan – arra engednek következtetni, hogy ebben a korban a hagyományos keltezési eljárás jóval pontosabb eredményre vezet, mint a jelenlegi radiokarbon keltezés, amelyre egyelőre nem is támaszkodhatunk, mert csak megtévesztő történeti következtetéseknek adhat tápot.

történeti folyamatok csakis komplex módon végezhető vizsgálatába. A mi szakterületünk „földhözragadt” tudomány, abban az értelemben is, hogy talán kevésbé teszi lehetővé a gondolat szabad szárnyalását és az ötletek zabolátlan burjánzását. (A régészet egykori romantikája e tekintetben a dilettánsok vadászterülete maradt.) Sajnos sokszor lehetünk tanúi, hogy az írott kútfők hiányos volta miatt némely kollégánk a magyar őstörténetre mint kirakós játékra tekint. A régészeti források ezzel szemben sokkal konkrétabbak, főként a lokalizációt és az időrendet illetően. A szóban forgó történészek alighanem ezért nem kedvelik túlságosan az ásó tudományát, és jutnak gyakorta arra a következtetésre, hogy a régészet adatai a néptörténeti kutatásokban nem használhatók. Rosszul teszik, hiszen éppen ez a tudományág az, amely képes forrásanyagát viszonylag rövid idő alatt többszöröseire növelni. Nem e forrásanyag hasznavehetetlenségét kell tehát bizonygatni, hanem hasznosítási lehetőségeit kell tovább finomítani. A fenti példákkal éppen arra

szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy őstörténetünk tekintetében a régészet éppenséggel a történeti kutatás korábbi következtetéseinek fő vonulatát erősíti meg, és a nem kellően megalapozott újabb ötleteket segíti kiszűrni. A nehézséget elsősorban az okozza, hogy a régészeti kutatás nagyon sok kérdésben ma még nem jutott egyértelmű álláspontra, amit egyébként sem képes kialakítani a társtudományok segítségével. (Mint ahogyan egyetlen más tudományág sem.) Kétségtelenül szükség van arra, hogy a mainál sokkal aprólékosabban kidolgozzuk a régészet történeti hasznosíthatóságának módszereit, és eredményeinket közérthető formában fogalmazzuk meg a társtudományok képviselői számára. Ezt a munkát természetesen csak maguk a régészek végezhetik el, akik értő módon tudják hasznosítani a régészet sajátos forrásanyagát. Láthattuk ugyanis, hogy amikor ezen a területen a társtudományok képviselői „siettek segítségünkre”, az eredmény eléggé katasztrofálisra sikeredett.⁷³

IRODALOM

АФАНАСЗЈЕВ-ЛОПАН/АФАНАСЬЕВ, Г. Е.-ЛОПАН, О. В.

- 1996 Об одном исследовательском парадоксе в поисках этномаркирующих признаков протоболгар. In: Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. (Крупновские чтения, XIX.) Ред. Афанасьев, Г. Е. Москва. 18–20.

АЛБАВИН/АЙБАВИН, А. И.

- 1985 Погребение хазарского воина. СА No. 3. 191–205.
1999 Этническая история ранневизантийского рыма. Симферополь.

АКСЗЈОНОВ-МИНЕЈЕВ/АКСЕНОВ, В. С.-МИХЕЕВ, В. К.

- 2003 Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. Vita Antiqua (Кипв) No. 5–6. 179–191.

АКСЗЈОНОВ-ТОРГИКА/АКСЕНОВ, В. С.-ТОРГИКА, А. А.

- 2001 Протоболгарские погребения Подонья и Причерноморья VIII–X вв.; проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. In: Степы Европы в эпоху средневековья, 2. Хазарское время. (Ред.) Евлевский, А. В. Донецк. 191–218.

BAGAUGDINOV-BOGACSOV-ZUBOV/БАГАУДИНОВ, Р. С.-БОГАЧЕВ, А. В.-ЗУБОВ, С. Е.

- 1998 Праболгары на Средней Волге. (У истоков татар Волго-Камья.) Самара.

BÁLINT Cs.

- 1989 Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln.
1990 (Hrsg.) Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur und ihrer Varianten. VariaArchHung III. Budapest.
1996 A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. MT 8, 937–947.
1996a Magna Moravia a magyar Alföldön? Századok 130, 992–999.
2004 A középkor kezdete és Kuber bevándorlása (Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers). ArchÉrt 129, 35–65.

BANNER J.

- 1962 Pósta Béla születésének százados ünnepe (1862–1962). Budapest.

BARTHA A.

- 1988 A magyar nép őstörténete. Budapest.

⁷³ RÓNA-TAS 1996, 102–121; KRISTÓ 1997; vö. FODOR 2001a.

- BELIN/БЕЛИХ, О. О.
2002 Поясни набори із салтівських пам'яток як індикатор салтово-мадярських контактів. Археологія No. 2. 109–112.
- BOBA I.
1996 Morávia története új megvilágításban (Kísérlet a korabeli források újraértelmezésére). Budapest.
- BOGUSZLAWSKIJ/БОГУСЛАВСКИЙ, Г. С.
2001 До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцької культури. Археологія No. 2. 52–57.
- BÓNA I.
1970 Avar lovas sír Iváncsáról (Аварское погребение с конем из Иванчи – Grave of an Avar Horsemen at Iváncsa). ArchÉrt 97, 243–263.
1996 Honfoglalás és régészet. Korunk 52:8, 21–46.
- BUNARDŽIĆ, P./БУНАРДЖИЋ, Р.
1980 Menora iz Čelareva. Beograd.
2005 Челарево – некрополь и поселение 8–9 веков. In: Хазары – Khazars, 16. Ed. V. PETRUKHIN. Иерусалим–Москва, 522–531.
- CHALIKOVA, E. A.–CHALIKOV H. A.
1981 Altungarn an der Kama und im Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani). RégFüz II/21. Budapest.
- CZEGLÉDY K.
1954 A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. MTA II. OK V, 243–276. (Új kiadása: Czeplédy K.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints, A3. Budapest, 1985, 246–279.)
- CSERNYECOV/ЧЕРНЕЦОВ, В. Н.
1959 Nyugat-szibériai sziklarajzok (Западносибирские наскальные изображения – Westsibirische Felsenzeichnung). Ethn 70, 3–11.
1964 Наскальные изображения Урала. САИ, вып. В4–12. Москва.
1971 Наскальные изображения Урала. 2. САИ, вып. В4–12. Москва.
1975 Észak népei az újkőkorbán. In: Vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Szerk. GULYA J. Budapest, 95–106.
1980 Az Urál-vidéki sziklarajzok jelentése és rendeltetése. In: A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. Szerk. HOPPÁL M. Budapest, 106–133.
- CSERNYECOV–MOSINSZKAJA/ЧЕРНЕЦОВ, В. Н.–МОШИНСКАЯ, В. И.
1954 В поисках древней родины угорских народов. In: По следам древних культур. От Волги до Тихого Океана. Ред. ФЕДОРОВ, Б. Г. Москва. 163–192.
- CSURILOVA/ЧУРИЛОВА, Л. Н.
1986 Погребение с серебряной маской у села Мангеловка. СА 1986, No. 4. 201–206.
- DAI
MORAVCSIK GY.: Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950.
- DIENES I.
1969 Hozzászólás Fettich Nándor könyvének vitájához. ArchÉrt 96, 116–122.
1970 A honfoglalás kora. Budapest.
1972 A honfoglaló magyarok. Budapest.
1975 A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk. HAJDÚ P. Budapest, 77–108.
- DIMITROV/ДИМИТРОВ, Д.
1987 Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна.
- DIÓSZEGI V.
1969 A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa (Die historischen Schichten der Glaubenswelt der Ungarn der Landnahmezeit. Der Weltbaum). Népi kultúra – népi társadalom II–III. 295–326.
- ENGEL P.
1990 Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. (Magyarok Európában I.) Budapest.
2005 The Realm of St. Stephen, A History of Medieval Hungary, 895–1526. 2nd ed. London–New York.
- ERDÉLYI I.
1979 Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságban. AT 26, 87–96.
- ÉRY K.
1996 Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság a testmagasság tükrében. In: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk. PÁLFY GY.–FARKAS L. GY.–MOLNÁR E. Szeged, 103–112.
1997 A honfoglalás és az Árpád-kor népességének embertani vázlata. – Антрополошке карактеристике досельских мадара. – Anthropological Features Characterising the Magyars at the Time of the Conquest. In: A honfoglalás 1000 éve és a Vajdaság. Szerk. BORDÁS GY. et al. Újvidék, 123–126.

- FEHÉR G.
1913 Atelkuzu területe és neve. Századok 47, 577–590, 670–685.
- FETICH N.
1933 A levéiai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 67, 250–276, 269–399.
- FIEDLER, U.
1992 Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau 1–2. Bonn.
- FLJOKOV/ФЛЕРОВ, В. Е.
1996 Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы – Osteuropäische jurtenartige Behausungen des frühen Mittelalters. Москва.
1999 (Rec.) Matveeva 1997. PA No 3, 218–224.
2002 Болгары и археологическое районирование Донских степей. In: Сучасні проблеми археології. Київ, 232–233.
- FLJOKOVA/Флёрова, В. Е.
2002 Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. Хазарский альманах 1. Харьков, 169–188.
2003 A. Róna-Tas, Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. Budapest 1999. (Rec.) PA 2003, No. 1. 170–176.
- FODOR I.
1977 Bolgár-török jövevényyszavaink és a régészet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA A.–CZEGLÉDY K.–RÓNA-TAS A. Budapest, 79–114.
1980 A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről – За исторически фон на унгаро-прабългарските връзки. In: Bolgár tanulmányok III. Szerk. DANKÓ I. Debrecen, 9–48.
1982 Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? (Wo ist der Mönch Julianus auf die östlichen Ungarn gestoßen?) JAMÉ 15–17 (1972–1974), 55–67.
1984 Kazárok, bolgárok, magyarok. Szélgjegyzetek P. B. Golden könyvéhez – Chasaren, Bulgaren, Ungarn. Randbemerkungen zum Werk von P. B. Golden. ArchÉrt 111, 100–109.
1985 Korai történelmünk új szintézise. Életünk 22:8, 741–752.
1993–1994 A nomadizmustól a megtelepedésig. Rubicon 10–11, 1–3.
1994 Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. GYÖRFFY GY.–KOVÁCS L. Budapest, 47–65.
1995 Dal nomadismo alla stazialità. In: Gli avari. Un popolo d'Europa. Ed. G. C. MENIS. Udine, 71–78.
1996 (Szerk.) A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest.
1996a (Ed.) The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Budapest.
2001 Az uráli őstörténet és a régészet. Folia Uralica Dereceniensia 8, 143–162.
2001a Finnugor régészet – egykor és ma. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai 9. Szombathely, 53–112.
2002 Changes in the Hungarian Economy during the Tenth Century. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Ed. PAPP K.–BARTA J. Debrecen, 18–37.
2005 Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. (Churchyards from the Arpadian Period (11th–13th Centuries) at Hajdúdorog). In: A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. RITOÓK Á.–SIMONYI E. (Opuscula Hungarica VI.) Budapest, 197–212.
2006 Древние венгры и Северный Кавказ. In: Бюллетень Общества востоковедов. Hungaro-Russica 3. Москва, s. a.
- FODOR I.–DIÓSZEGI GY.–LEGEZA L.
1996 Őseink nyomában. Budapest.
- FRIESINGER, H.–DAIM, F.
1990 (Hrsg.) Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung von Bayern II. Wien.
- GAVRITUHIN / ГАВРИТУХИН, И. О.
2001 Хронология «среднеаварского» периода. In: Степы Европы в эпоху средневековья, том 2. Хазарское время. Ред. Евлевский, А. В. Донец, 45–162.
- GENING/ГЕНИНГ, В. Ф.
1989 Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. In: Ранние болгары в Восточной Европе. Ред. Халиков, А. Х. Казань, 4–15.
- GOMOLKA-FUCHS, G.–NESSE, I.
2002 Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. EurAnt 8, 493–514.
- GYÖRFFY GY.
1981 Jan Dekan, A Nagymorva Birodalom kora és művészete. Budapest 1980. (Rec.) Kortárs 1981:5, 826–828.
1984 Honfoglalás és megtelepedés. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. SZÉKELY GY.–BARTHA A. Budapest, 577–650.

- HAJDÚ P.
 1968 Finnugor őstörténet – finnugor régészet. *Néprajz és Nyelvtudomány* 12, 6–10.
 1969 Finnougrische Urheimatforschung. *UJb* 41, 252–264.
 1975 Areológia és uralisztika (Areal Linguistics and Uralic Studies). *NyK* 77, 148–152.
- HALIKOVA, E. A.
 1976 Ósmagyar temető a Káma mentén (Ancient Hungarian Cemetery along the River Kama), *ArchÉrt* 103, 53–78.
- HARMATTA J.
 1984 Lebedia és Atelkuzu. *MNy* 80, 419–431.
 1990 A magyarság őstörténete. *MT* 3, 243–261.
 1996 Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: *A honfoglalás kor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. Budapest, 105–111.
 1998 A honfoglalás mai szemmel. *MNy* 94, 129–151.
- IVANOV/ИВАНОВ, A. A.
 1999 Подкурганные конструкции в погребальном обряде кочевников хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железного века и средневековья*. Ред. Скрипкин, А. С. Волгоград, 213–226.
- IVANOV/ИВАНОВ, B. A.
 1999 Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. Уфа.
- IVANOV-PELEVINA/ИВАНОВ, B.–ПЕЛЕВИНА, O.
 2001 Детали литых наборных поясов предсалтовского времени с «перевязанной» пальметтой из Болгарии. *PA* No. 3. 88–97.
- KAZAKOV/КАЗАКОВ, E. П.
 1992 Культура ранней Волжской Болгарии (этапы этнокультурной истории). Москва.
- KNIEZSA I.
 1938 Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján II*. Szerk. SERÉDI J. Budapest, 365–472.
- KOMAR/КОМАР, O. B.
 2000 Ранні хозари у Північному Причорномор'ї. *Археологія* No. 1. 130–142.
 2001 К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов. In: *Степы Европы в эпоху средневековья, том 2. Хазарское время*. Ред. Евлевский, А. В. Донецк, 11–44.
- KOMAR-TORO/КОМАР, O. B.–ТОРО, B. I.
 1999 Кургани хозарского часу на Луганщині. *Vita Antiqua (Кіпв)*, No. 2. 150–159.
- KORHONEN, M.
 1980 Über die vorgeschichtlichen Bedingungen für die Annahme der „Palao-Ursprachen“. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II*. Red. ORTUTAY GY.–GULYA J. Budapest, 64–65.
- KOVÁCS L.
 1996 Ami a zsákmányból megmaradt. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. VESZPRÉMY L. Budapest, 109–127.
- KRASZILNYIKOV/КРАСИЛЬНИКОВ, K. И.
 1990 О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Ред. Халиков, А. X. Кахань, 28–44.
 1991 Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце. In: *Проблеми на прабългарската история и култура 2*. Ред. РАШЕВ, P. София, 62–81.
- KRISTÓ GY.
 1995 A honfoglaló magyarok életmódjáról (Sur la mode de vie des Hongrois conquérants – On the Life of the Magyars around the Conquest). *Századok* 129, 3–62.
 1997 A honfoglalók régészeti hagyatékának keletkezéséről. *Századok* 131, 234–275.
 1998 Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. МАКК F. et al. Szeged, 89–97.
 2000 Magyarország népei Szent István korában (Les ethnies de la Hongrie à l'époque de Saint Etienne – The Peoples of Hungary in the Days of Saint Stephen). *Századok* 134, 3–44.
- KRUGLOV/КРУГЛОВ, E. B.
 1992 Хазарские погребения в бассейне реки Иловли. *PA* No. 4. 176–183.
 1992a К проблеме выделения и этнокультурной атрибуции раннехазарских археологических памятников. In: *Востоковедение в Башкортостане: история, культура 2*. Уфа. 89–91.
 1992b Хазарские погребения на р. Аксай. In: *Древности Волго-Донских степей 2*. Ред. МАМОНТОВ, B. И. Волгоград, 145–159.
 2004 Погребение хазарского времени у с. Ильевка. *Хазарский альманах 2*. Киев–Харьков–Москва, 180–186.
 2005 Хазары – поиск истины. In: *Хазары – Khazars 16*. Ed. PETRUKHIN, V. Иерусалим–Москва, 427–457.

KUZEJEV/КУЗЕЕВ, Р. Г.

- 1968 Развитие хозяйства башкир в X–XIX вв. (К истории перехода башкир от кочевого скотоводства к земледелию.) Археология и этнография Башкирии III. Уфа, 261–321.

KÜRTI B.

- 1996 Egy honfoglalás kori tárgy eredetéhez (Zur Herkunft eines Gegenstandes aus der Landnahmezeit). *ComArchHung* 1996, 151–163.

LÁSZLÓ GY.

- 1970 A „kettős honfoglalásról”. (Über die „doppelte Landnahme” der Ungarn). *ArchÉrt* 97, 161–190.
1978 A „kettős honfoglalás”. Budapest.
1997 The Magyars. Their Life and Civilisation. Budapest.

LIFANOV – SZEDOVA / ЛИФАНОВ, Н. А. – СЕДОВА, М. С.

- 2003 Средневековые угорские погребения на Самарской Луке. In: Археология восточно-европейской лесостепи. Ред. Белорыбкин, Г. Н. – Ставицкий, В. В. Пенза. 306–314.

LIGETI L.

- 1986 Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI L. (Reprint kiadás.) Budapest, I–VII.

LITAVRIN–NOVOSZELCEV / ЛИТАВРИН, Г. Г. – НОВОСЕЛЦЕВ, А. П.

- 1989 Константин Багрянородный: Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий. Москва.

MAKAROVA–PLETNYOVA / МАКАРОВА, Т. И. – ПЛЕТНЕВА, С. А.

- 2003 (Ed.) Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV–XIII века). Археология. Москва.

MAKSZIMOV / МАКСИМОВ, Е. К.

- 1981 Находка раннеболгарских погребений близ Саратова. In: Из истории ранних болгар. Ред. Халиков, А. Х. Казань, 108–110.

MATVEJEVA / МАТВЕЕВА, Г. И.

- 1997 Могильники ранних болгар на Самарской Луке. Самара.

MESTERHÁZY K.

- 1990 A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхнего Потисья и находок времени обретения родины). *Agria* 25–26 (1989–1990), 235–274.

MOGILNYIKOV / МОГИЛЬНИКОВ, В. А.

- 1993 К проблеме исходной территории миграции протомадьяр. In: Новое в средневековой археологии Евразии. Ред. Ковалевская, В. Б. Самара, 170–172.

MOÓR E.

- 1963 A nyelvtudomány mint az őś- és néptörténet forrástudománya (Die Sprachwissenschaft als die Quellenwissenschaft der Ur- und Volksgeschichte). Budapest.

MÜLLER R.

- 1994 Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. GYÖRFFY GY.–KOVÁCS L. Budapest, 91–98.

OLAJOS T.

- 1969 Adatok a (H)ung(a)ri(i) népnév és a későavar kori etnikum történetéhez. *AT* 16, 87–90.
1987 К вопросу об истории оногуров, мигрировавших на Запад. In: Втори Международен Конгрес на България. Доклади, 6. София, 240–252.
1995 Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. *MNy* 90, 44–52.
1997 A magyar „kettős honfoglalás” teóriájáról (The Double Conquest). In: A honfoglalás 1000 éve és a Vajdaság. Szerk. BORDÁS GY. et al. Újvidék, 65–74.
2001 A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged.
2001a Contributions à l’histoire des Onogours. *Chronica* I, 4–18.

PAULER GY.

- 1900 A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest.

PETROVICS I.

- 2005 Boba Imre és a Nagymorávia-kérdés. In: Kijevtől Kalocsáig. (Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.) Szerk. PETROVICS I. Budapest, 273–282.

PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА, С. А.

- 1981 Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. Плиска – Преслав 2. София, 9–19.
1990 Хазарские проблемы в археологии. *СА*, No. 2. 77–91.
1997 Древние болгары в восточноевропейских степях. Татарская археология 1, 31–60.
2000 Очерки хазарской археологии. Москва–Иерусалим.
2003 Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья. Воронеж.

- POULIK, J.–CHROPOVSKY, B.
1986 (Hrsg.) *Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*. Praha.
- PRIHODNUK, O. M.–ČURILOVA, L. N.
2002 The Korobčino Find and some Problems of the Hungarian Ethnogenesis. *ActaArchHung* 53, 183–193.
- PRIJMAK–SZUTRUNENKO/ПРИЙМАК, В. В.–СУТРУНЕНКО, А. Б.
1994 Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы кобелякского района. In: Сутруненко, А. Б., Курганы Нижнего Поворкслья. Москва–Полтава, 81–85, 97–98.
- RASEV/РАШЕВ, Р.
1998 Возможности выделения самых ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. *Татарская археология*, No. 2 (3), 65–72.
2000 Прабългарите през V–VII век. Велико Търново.
- RÉVÉSZ L.
2006 Honfoglalás kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. *Csodaszarvas II*, 77–116.
- ROMASOV/РОМАШОВ, С. А.
1994 Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 8, 207–222.
- RÓNA-TAS A.
1982 A kazár népnévről – On the Ethnonym Khazar. *NyK* 84, 349–380. (Újraközlése in: RÓNA-TAS 1995, 47–78.)
1995 A magyarság korai története. Tanulmányok. *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 9. Szeged.
1996 A honfoglaló magyar nép. Budapest.
1999 Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Budapest.
2000 Where was Kuvrat's Bulgharia? *ActaOrHung* 33, 1–22.
2001 Hol volt Kuvrát Bulgáriája? In: Nomád népvándorlások – magyar honfoglalás. Szerk. FELFÖLDI SZ. *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 15. Budapest, 67–87.
- SVECOV/ШВЕЦОВ, М.
1991 Могильник «Зливки». In: Проблеми на прабългарската история и култура 2. Ред. РАШЕВ, Р. София, 109–123.
- SZÁDECZKY-KARDOSS S.
1968 Kuvrát fiának, Kubernek a története és az avar kori régészeti leletanyag. *AT* 15, 84–87.
1983 Az avarok kora. Írott források. In: Szeged története 1. Szerk. KRISTÓ GY. Szeged, 162–170.
1993 Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Az Alföld a 9. században. Szerk. LŐRINCZY G. Szeged, 227–236.
1999 Histoire des Avars et leur heritage en Europe. In: Les Hongrois et l'Europe: conquête et integration. Ed. CSERNUS S.–KOROMPAY K. Paris–Szeged, 149–170.
- SZARAPULKIN/САРАПУЛКИН, В. А.
2000 Раннеболгарское погребение у с. Новохарьковка Воронежской области. In: Европейская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Археология Восточноевропейской лесостепи 14. (Ред.) Пряхин, А. Д. И др. Воронеж, 120–122.
- SZEMJONOV/СЕМЕНОВ, А. И.
1983 Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. In: Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. Ред. Кляшко, В. Я. Ростов-на-Дону, 98–102.
1988 К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых памятников Восточной Европы. Археологический сборник Гос. Эрмитажа 39, 97–111.
- TATARINOV–КОПИЛ/ТАТАРИНОВ, С. И.–КОПЫЛ, А. Г.
1981 Дроновские древнеболгарские памятники на р. Северский Донец. *СА* No. 1. 300–307.
- TATARINOV–КОПИЛ–ŠAMRAJ/ТАТАРИНОВ, С. И.–КОПЫЛ, А. Г.–ШАМРАЙ, А. В.
1986 Два праболгарских могильника на Северском Донце. *СА* No. 1. 209–221.
- TOLOCSKO/ТОЛОЧКО, П. П.
1999 Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев.
- VAKLINOV/ВАКЛИНОВ, СТ.
1977 Формиране на старобългарската култура. София.
- VAZSAROVA/ВЪЖАРОВА, Ж.
1976 Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България. София.
- VÉKONY G.
2002 Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Budapest.
2003 A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Szerk. VISY Zs.–NAGY M. Budapest, 15–21.

VERES P.

- 1985 Magyarok a Kaukázus előterében (Ungarn im Vorraum des Kaukasus). *Ethn* 96, 114–125.
1985a Újabb adatok a „kaukázusi őshaza” kérdéséhez. *MNy* 81, 93–96.
1988 К вопросу о приаральской прародине древневенгерского этноса. In: Приаралье в древности и средневековье. Ред. Неразик, Е. Е. Москва, 167–171.
1997 A honfoglaló magyarok életmódjának vitatott kérdései. In: Honfoglalás és néprajz. Szerk. GYÖRFFY Gy.–KOVÁCS L.–PALÁDI-KOVÁCS A. Budapest, 109–134.
1998 К вопросу о приаральской прародине древневенгерского этноса. In: Приаралье в древности и средневековье. Ред. Неразик, Е. Е. Москва, 167–171.

VINNYIKOV-SZARAPULKIN/Винников, А. З.–САРАПУЛКИН, В. А.

- 2001 Раннесредневековый грунтовой могильник у с. Мандрово. In: Средневековые древности евразийских степей. (Археология восточноевропейской лесостепи 15.) Воронеж, 55–65.

VLASZIN-ILJUKOV/Власин, М. В.–Ильюков, Л. С.

- 1990 Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. *СА*, No. 1. 137–153.

ZICHY I.

- 1926 Levedia és Etelköz. *Akadémiai Értesítő* 434. 72–84.

ŽIVANOVIĆ/Живанович, С.

- 1978 Апсолутно датоване скелетних остатака из некрополе у Челареву. *RVM* 23–24, 19–20.

ZUCKERMAN/ЦУКЕРМАН, К.

- 1998 Венгры в стране Лебедии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврики VI. Симферополь, 663–688.

ARCHÄOLOGIE ALS HISTORISCHE WISSENSCHAFT AM BEISPIEL DER UNGARISCHEN URGESCHICHTE

ISTVÁN FODOR

In letzter Zeit erschien in der ungarischen Fachliteratur eine Stellungnahme, dergemäß die Archäologie keine historische Wissenschaft und überhaupt nicht für historische Rekonstruktionen geeignet sei, besonders wenn es sich um volksgeschichtliche Fragen handele (VÍSY-NAGY 2003, 21–22). Ähnliche Meinungen verlauteten früher und verlauten heute vor allem von Vertretern der Partnerwissenschaften (Sprachwissenschaftler, Historiker).

Nach Meinung des Verfassers erreichen diese Ansichten oftmals nicht einmal das theoretische Niveau des 19. Jahrhunderts. Die Archäologie ist sehr wohl eine Geschichtswissenschaft und in sehr vielen Fällen auch zur Untersuchung volksgeschichtlicher Fragen geeignet. So ist in Ungarn z. B. die archäologische Hinterlassenschaft der Ungarn des 10. Jahrhunderts, der Awaren, der germanischen Völker der Völkerwanderungszeit und vieler anderer Volksgruppen sehr gut bekannt. Allerdings muss bei der ethnischen Identifizierung des archäologischen Fundmaterials außerordentlich umsichtig verfahren werden. Im Falle einzelner – z. B. der finnougri-schen – Völker ist die Anwendung der retrospektivischen Methode sehr erfolgreich: Mit ihrer Hilfe kann die Volkskultur bis in die frühe Eisenzeit oder in noch frühere Epochen zurückgeführt werden (ČERNJECOV 1964, 1971; *Abb. 1*). Bei den volksgeschichtlichen Forschungen kann die Archäologie in gewissen Fällen eine sehr große Rolle spielen. Von vorrangiger Wichtigkeit sind die archäologischen Angaben bei den Fragen der Lokalisierung und Zeitbestimmung, denn die archäologische Chronologie ist um vieles genauer als die sprachwissenschaftliche. Allgemein kann nicht kategorisch erklärt werden, ob das archäologische Fundmaterial mit einer Ethnie verbunden werden kann oder nicht – dies ist in jedem konkreten Fall durch eine gründliche Untersuchung zu entscheiden. Auch im derzeitigen Zustand der Forschung sind die archäologischen Ergebnisse dazu geeignet, in gewissen historischen Fragen als entscheidender Beweis zu dienen. Die Studie weist auf einige diesbezügliche Fälle im Zusammenhang mit der frühen ungarischen Geschichte hin.

1. Heute kennen wir die charakteristische und mit keiner anderen zu verwechselnde archäologische Hinterlassenschaft der aus dem Osten gekommenen Ungarn im 10. Jahrhundert bereits recht genau. Dieses archäologische Material erscheint am Ende des 9. Jahrhunderts und die Geschichte der Bevölkerung, die dieses Material schuf, ist ebenfalls bis zum 13. Jahrhundert archäologisch gut zu verfolgen. Es ist also nicht zweifelhaft, dass dies die Hinterlassenschaft der Ungarn ist, mit der gleichzeitig die ungarische Sprache, der Vorgänger des heutigen Ungarischen, erschien. Völlig unbegründet sind also all jene Hypothesen, nach denen die Ungarn früher als in dem auch mit Quellen belegbaren Jahr 895 in ihrer heutigen Heimat gewesen seien (LÁSZLÓ 1970, 1997; ENGEL 2005). Ebenso unbegründet ist auch die Überlegung, die

unter Führung von Fürst Arpad 895 eingewanderte Bevölkerung sei eine türksprachige gewesen, da sich im ungarischen archäologischen Material keine Spuren von innerasiatischen Elementen finden. Die Einheitlichkeit der Hinterlassenschaft der Ungarn des 10. Jahrhunderts sowohl in den Funden als auch in den Bestattungsbräuchen weist darauf hin, dass die Volkselemente, die sich im Osten den Ungarn angeschlossen hatten, bis dahin – ihre Sachkultur betreffend – bereits der Mehrheit assimiliert hatten. Die territoriale Lage und Zahl der ungarischen Gräberfelder des 10.–11. Jahrhunderts schließt außerdem auch die Hypothese aus, dass nach 895 die Slawen die Mehrheit der Bevölkerung im Karpatenbecken gebildet hätten (KRISTÓ 2000).

2. Dieses archäologische Fundmaterial ist auch nach dem Osten zurückzuverfolgen, wenn auch nicht gleichmäßig. Wir kennen mehrere Gräberfelder aus dem Gebiet zwischen der mittleren Wolga und dem Uralgebirge seit dem 6. Jahrhundert, die auf Grund des Bestattungsritus der ungarischen Ethnie zuzusprechen sind. Seit der Mitte des 8. Jahrhunderts haben wir die Hinterlassenschaft der Ungarn in der Saltowo-Kultur im Raum Don–Donez–Asowsches Meer zu suchen und dann, nach der Mitte des 9. Jahrhunderts, im Etelköz zwischen Dnjepr und unterer Donau. Aus diesem Gebiet kennen wir tatsächlich Gräber und Funde, die sich mit den Ungarn verbinden lassen, wenn auch heute noch in recht kleiner Zahl. Sie reichen jedenfalls dafür, den Weg der Ungarn von Baschkirien bis zu den Karpaten nachzuzeichnen – ungefähr so, wie es sich auch den historischen Quellen entnehmen lässt.

Vor einigen Jahren äußerte A. Róna-Tas die Ansicht, die Ungarn hätten bis zum 5. Jahrhundert irgendwo in der Trockensteppe nördlich vom Aralsee und dem Kaspischen Meer gelebt, seien von dort zum Kaukasus gewandert und später – den Bulgartürken folgend – zum Dnjepr und hätten vom letzten Drittel des 7. Jahrhunderts an zwischen Dnjepr und unterer Donau gelebt. Währenddessen sei eine Gruppe der Ungarn zusammen mit einer bulgarischen Volksgruppe nach Osten gezogen und habe mit den Bulgaren gemeinsam Wolgabulgarien gegründet (RÓNA-TAS 1999). Diese abenteuerliche Wanderung belegen aber die archäologischen Angaben überhaupt nicht, so dass kein Grund vorliegt, die traditionelle historische Vorstellung aufzugeben. Gleichfalls aus der Luft gegriffen ist J. Harmattas Hypothese, die Ungarn seien Bundesgenossen des bulgarischen Fürsten Kuwrat und nach 670 von Asparuch gewesen, und die in den Quellen zusammen mit den Donaubulgaren erwähnten „sieben Stämme“ seien als die sieben ungarischen Stämme und nicht als Slawen zu betrachten.

3. Heute ist die archäologische Hinterlassenschaft der Bulgartürken bereits mehr oder weniger bekannt, besonders die seit der Mitte des 8. Jahrhunderts, und ebenso auch die Bestattungen der Chasaren (PLETNOVA 2003; *Abb. 2–5*). Bei der ethnischen Identifizierung dieses archäologischen Fundmaterials gibt es zwar in diesem Bereich

noch sehr viele umstrittene Punkte, doch kann eine vorsichtige Folgerung daraus doch gezogen werden. So ist z. B. schwer zu beweisen, dass sich Kuwrats Großbulgarien vom Dnjepr aus nach Westen ausgedehnt habe (RÓNA-TAS 2000). Viel wahrscheinlicher ist, dass sein Gebiet östlicher gelegen hat.

4. Von mehreren Seiten wurde die Hypothese aufgestellt, um 670–680 habe sich eine zahlenmäßig bedeutendere onogur-bulgarische Bevölkerung im Awarenreich niedergelassen, und mit dieser sei die damalige Veränderung des archäologischen Materials der Awaren zu erklären (BÓNA 1970; SZÁDECZKY-KARDOSS 1999, 163). Da diese Ansiedlung mit Asparuchs Niederlassung an der unteren Donau zusammenfällt, wäre zu erwarten, dass dann auch im Karpatenbecken ähnliches archäologisches Fundmaterial auftauchen müsste. Davon gibt es jedoch keine Spur. Man muss folglich annehmen, dass – selbst wenn wir der von Theophanes und Nikophoros überlieferten Legende Glauben schenken, wonach Kuwrats vierter Sohn, Kuber, mit seinem Volk nach Pannonien gezogen sei – diese Ansiedlung keinesfalls mit der einer größeren Menge bulgarischer Bevölkerung verbunden gewesen sein kann. Und dafür, dass diese angeblich massenhaften Onogur-Bulgaren Ungarisch gesprochen oder massenweise den Einzug der Ungarn 895 erlebt hätten (OLAJOS 1987; OLAJOS 2001, 16–17), gibt es erst recht keinerlei Anzeichen.

5. Die archäologischen Angaben bestätigen nicht die Deutung des Berichtes von Regino, wonach der Verfasser nicht über eine unbewohnte awarische Öde schreibt, sondern über eine große Zahl nomadisierender Awaren im Gebiet der oberen Theiß im 9. Jahrhundert (SZÁDECZKY-KARDOSS 1999, 163–169). Zudem haben sich dieser Hypothese nach diese Awaren den 895 eintreffenden Ungarn angeschlossen und sind an der „ungarischen Ethnogenese“ beteiligt gewesen. Demgegenüber ermöglicht die sehr gute archäologische Erforschung dieses Gebietes keinen Nachweis dortiger Anwesenheit irgendeiner bedeutenden nomadischen Awarengemeinschaft.

6. In der einstigen jugoslawischen Wojwodina wurde bei Dunacséb (Čelarevo) ein großes spätawarisches Gräberfeld gefunden. In einem Teil der Gräber befanden sich römische Mauerziegel, in die man nachträglich das

Menora-Zeichen eingeritzt hatte. Daraus haben mehrere Forscher auf chasarische Bevölkerung des 9. Jahrhunderts oder auf am Ende des 9. Jahrhunderts hierher gesiedelte Kabaren gefolgert (BUNARDŽIĆ 1980; 2005; ERDÉLYI 1979). Demgegenüber kann nach Ansicht des Autors kein Zweifel daran bestehen, dass das Gräberfeld typisch awarisches Fundmaterial des 8. Jahrhunderts enthielt und die Ziegel vom Gebiet des nahen römischen Lagers hierher gelangten.

7. Auf Grund einer neueren Interpretation historischer Quellen kam I. Boba zu dem Schluss, das Fürstentum Mähren habe sich nicht im heutigen Mähren und in der Ostslowakei befunden, sondern im Süden, im heutigen Serbien. Dieser Hypothese widersprechen die archäologischen Funde absolut. Für die Mährer typisches archäologisches Fundmaterial wurde nämlich bisher nur im Norden gefunden. (Das stimmt auch, wenn die frühere tschechoslowakische Forschung die Bedeutung dieser Funde stark übertrieb und im Fürstentum Mähren geradezu das Vorbild der „tschechoslowakischen Staatlichkeit“ sah. Diese Theorie ist aber ebenso zerfallen wie die Tschechoslowakei selbst.)

Unhaltbar ist auch die Annahme, dass im 9. Jahrhundert im Süden der Großen Ungarischen Tiefebene irgendeine „mährische“ Bevölkerung gelebt hat. Es fanden sich zwar Spuren mährischer Bevölkerung in Ungarn, aber nicht dort, sondern wo sie den Quellen nach erwartet werden konnten: in der Umgebung des Sitzes von Pribina und Kocel, in Zalasabár (MÜLLER 1994).

Zum Schluss merkt der Autor an, dass man bei den historischen Rekonstruktionen die archäologischen Angaben nicht nur verwenden kann, sondern auch verwenden muss. Sie können für die Lokalisierung und Chronologie entscheidend sein und den allzu fantasiereichen, völlig unwahrscheinlichen Rekonstruktionen vorbeugen. Vor fast vierzig Jahren hat der hervorragende uralistische Sprachwissenschaftler P. Hajdú die heute noch gültige Bemerkung gemacht, die Archäologie sei dahin gelangt, dass sie als gleichrangiger Partner an der Lösung unserer urgeschichtlichen Fragen teilnehmen könne, wozu im Übrigen keines der interessierten Wissenschaftsfächer alleine fähig sei (HAJDÚ 1969, 264).